

MASTER

Liminal space

het Molsterrein Breda als nieuwe foyer van de binnenstad

Burg, M.

Award date:
2010

[Link to publication](#)

Disclaimer

This document contains a student thesis (bachelor's or master's), as authored by a student at Eindhoven University of Technology. Student theses are made available in the TU/e repository upon obtaining the required degree. The grade received is not published on the document as presented in the repository. The required complexity or quality of research of student theses may vary by program, and the required minimum study period may vary in duration.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

ARR
2010
BWK

4568

LUMINALE SPACE

Het Molsterrein Breda als nieuwe foyer van de binnenstad

BSB

Alexander
12. Mai 2010

LIMINAL SPACE

Het Molsterrein Breda als nieuwe foyer van de binnenstad

Afstudeercommissie:

dr.ir. C.H.Doevendans
S.S.S. Rousseau D.P.L.G.
ir. R.A. Rutgers

Faculteit Bouwkunde
Afstudeerrichting Urban Design and Planning
Technische Universiteit Eindhoven

Afstudeerverslag van:

Marcel Burg
St.nr. 0500140
Inleverdatum: 28-04-2010

VOORWOORD

Ik ben dit project begonnen omdat ik buitengewoon geïnteresseerd was in wat de openbare ruimte voor betekenis kan hebben in maatschappelijke zin. Na een literatuurstudie en casestudy met als onderwerp liminal space bleek vooral het relateren van deze theorie aan een ontwerp soms moeilijkheden te geven. Dit is dan ook een van de redenen waarom dit afstudeerproces zo'n lange tijd in beslag heeft genomen. Het vinden van deze verhouding tussen theorie en ontwerp is uiteindelijk wel een ontzettend leerzaam onderdeel van mijn afstuderen geweest. In het eindproduct wordt in mijn ogen ook goed duidelijk hoe dit uiteindelijk is vormgegeven.

Voor het geven van het vele advies en commentaar tijdens dit traject wil ik graag mijn afstudeerbegeleiders Kees Doevedans, Sophie Rousseau en Reinder Rutgers bedanken. Verder wil ik een ieder bedanken die tijdens dit (langdurige) traject eens of meerdere keren op wat voor manier dan ook heeft bijgedragen aan de afronding van dit project.

SAMENVATTING

In de hedendaagse stad wordt culturele uitwisseling steeds moeilijker. Fysieke grenzen vallen steeds meer samen met sociale en culturele grenzen. De mens verplaatst zich tussen de enclaves die hij kiest te gebruiken, terwijl hij de plaatsen die hij niet wenst te bezoeken vermijdt. Hierdoor creëert de mens zijn eigen netwerk van plaatsen binnen de stad. Om ervoor te zorgen dat de openbare ruimte blijft functioneren als ruimte van uitwisseling zijn plaatsen nodig waar deze sociale en culturele werelden (of stedelijke atmosferen) overlappen.

Liminal space is binnen deze stadsstructuur de ruimte waarin deze sociale en culturele werelden nog wel overlappen. De vraag is echter: wat zijn de randvoorwaarden voor het ontstaan van een ruimte als liminal space?

Om deze vraag te beantwoorden is gebruik gemaakt van twee verschillende benaderingen. In de eerste benadering is het begrip geconcretiseerd om het vervolgens in casestudy te onderzoeken. In de tweede benadering is het begrip onderzocht in een ontwerpcase.

In de eerste benadering is begonnen met een literatuurstudie. Deze is aan de ene kant bedoeld om het onderwerp inzichtelijk te maken. Aan de andere kant is via de literatuurstudie liminal space zo ingekaderd dat het concreet te onderzoeken is. Om liminal space in concrete termen te definiëren is gebruik gemaakt van Loflands domeinenstructuur. Gebruik makend van deze structuur zijn stedelijke atmosferen te beschrijven in termen van relationele vormen (het private, parochiale en publieke domein). Vervolgens de manieren waarop liminal space ontstaat onderzocht (bubble, overlapping en route).

Op basis van deze literatuurstudie is theoretisch raamwerk opgesteld aan de hand waarvan liminal space in een concrete case te onderzoeken is. De casestudy is uitgevoerd in het centrum van Breda en heeft 36 plaatsen opgeleverd. De in de casestudy gevonden plaatsen zijn vervolgens bestudeerd om tot specifieke en algemene conclusies te komen. De algemene conclusies hebben vooral betrekking op de positionering van ruimtes en nauwelijks op de vormgeving van de ruimte.

Liminal space vraagt om een houding waarin juist de ontmoeting (of zelfs frictie) wordt opgezocht.

De ontwerpcase heeft het onderwerp op een andere manier benaderd. Hier is het liminal space-concept gebruikt om op het ontwerp te reflecteren. Dit betekent dat in de analyse al gekeken moet worden waar de spanning lag in termen van atmosferen. Vervolgens moet een strategie geformuleerd worden met betrekking tot het omgaan met deze spanning. Het projectgebied voor deze ontwerpcase is het Mols-terrein in het centrum van Breda. Uit de analyse van dit gebied hoe het is ingeklemd tussen verschillende stedelijke atmosferen en structuren. Het stadsfoyer-concept is geïntroduceerd als concept voor het gehele gebied. De stadsfoyer is een medeert als ruimte tussen de horeca, cultuur en winkel-circuits. Het onbepaalde karakter van het gebied in termen morfologie wordt in deze foyer uitgebuit om de foyer als 'tussenruimte' in de stad te positioneren. In het stedenbouwkundig plan is de foyer als zodanig in het stedelijk weefsel verankert. In het maaiveldontwerp speelt het 'tapijt' van de foyer een bijzondere rol. Het is een zelfstandig object in de ruimte en behoort dus niet tot aangrenzende weefsels en functies. Door zijn onbepaalde karakter kan het tapijt juist verbindingen aan gaan met omringende activiteiten en de doorkruisende circuits.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3	DEEL B: ONTWERP
Samenvatting	5	V Analyse
Inleiding	8	V.1 Projectgebied in Breda
		V.2 Stedelijk weefsel
		V.3 Projectgebied
		V.4 Conclusies
DEEL A: DREMPELRUIMTE		
I Literatuurstudie	13	VI Concept: de Stadsfoyer
I.1 Uitwisseling en domeinen	13	
I.2 Liminality en liminal space	18	VII Stedebouwkundig plan
I.3 Liminal space in de domeinenstructuur	22	VII.1 Hoofdschema
II Theoretisch raamwerk en onderzoeksopzet	27	VII.2 Structuur
II.1 Theoretisch raamwerk	27	VII.3 Programma
II.2 Opzet en methodiek	28	VII.4 Plan en gevels
II.3 Resultaten vooronderzoek	29	
III Case study binnenstad Breda	31	VIII Maaiveldontwerp
IV Conclusies	45	VIII.1 Uitgangspunten
		VIII.2 Opdelen van de foyer
		VIII.3 Het tapijt van de foyer
		VIII.4 Inrichting
		Evaluatie
		Literatuurlijst

INLEIDING

Deze studie gaat over ‘liminal space’ als ruimte van culturele uitwisseling. Liminal space (Nederlands: drempelruimte) is in algemene zin de ongedefinieerde ruimte op de grens van atmosferen of domeinen, een plaats waar verschillende menselijke praktijken of activiteiten overlappen. Door het onbepaalde karakter is men niet gebonden aan de regels van de aangrenzende domeinen, waardoor uitwisseling gestimuleerd wordt.

Dit fenomeen is interessant om te onderzoeken, omdat uitwisseling steeds moeizamer tot stand kan komen in de hedendaagse stad. Doordat fysieke en sociale grenzen steeds verder zijn gaan samenvallen verandert de stad meer en meer in een veld van ‘enclaves’ die functioneel en sociaal eenzijdig opgebouwd zijn. De mens verplaatst zich tussen de enclaves die hij kiest te gebruiken, terwijl hij de plaatsen die hij niet wenst te bezoeken vermeidt. Hierdoor creëert de mens zijn eigen netwerk van plaatsen binnen de stad. Als gevolg hiervan raken bevolkingsgroepen waarvan dit soort netwerken niet overlappen van elkaar geïsoleerd. Liminal space vinden we op plaatsen waar sociale werelden niet van elkaar gescheiden zijn, maar elkaar overlappen (en waar men dus ‘de ander’ kan vinden).

Doel en probleemstelling

Het doel van deze studie is om inzicht te krijgen in het functioneren van ruimte als liminal space. Of in relatie tot de stedebouwkunde nog belangrijker: wat is de invloed van de gebouwde omgeving in dit functioneren. De probleemstelling van deze studie luidt dan ook:

op welke manier kan het ontwerp van de fysieke ruimte bijdragen aan het functioneren van deze ruimte als liminal space?

De probleemstelling wordt in deze studie beantwoord via twee wegen. In deel A zal liminal space in de bestaande literatuur bestudeerd worden om vervolgens plaatsen die functioneren als liminal space in een concreet gedeelte van een stad

op te sporen en te bestuderen. In deel B zullen de randvoorwaarden voor liminal space in een ontwerpcase worden onderzocht.

Opzet

De twee delen benaderen het onderwerp op verschillende manieren. In deel A wordt het begrip liminal space duidelijk ingekaderd om het zo te kunnen opsporen in de fysieke ruimte. In deze aanpak wordt vanuit een algemeen kader gekeken naar een specifieke plaats. In de ontwerpcase (deel B) wordt aan de hand van een ontwerp van een specifieke plaats juist algemene kennis verkregen met betrekking tot liminal space. Door het onderwerp via deze twee wegen te behandelen ontstaat een bredere basis voor de onderbouwing van de conclusies.

Deel A bestaat uit vier hoofdstukken. Hoofdstuk I is een literatuurstudie. In I.1 van de literatuurstudie zal begonnen worden met de definitie van een aantal begrippen die in het verdere verloop van deze studie centraal staan. Hierop volgend zal Loflands domeinenstructuur worden geïntroduceerd als invulling van het begrip stedelijke atmosferen. I.1 sluit af met een overzicht van de veranderingen van de stad in laatste eeuwen in relatie tot de domeinenstructuur, waarin de problematiek rondom uitwisseling in de hedendaagse stad gevonden kan worden. In I.2 wordt besproken hoe liminal space en het functioneren ervan in de bestaande literatuur wordt omschreven. Dit gebeurt aan de hand van studies van Victor Turner, Sharon Zukin en Rob Shields. Op basis van de studies wordt een beschrijving van liminal space gegeven die toepasbaar is in Loflands domeinenstructuur. Het eerste hoofdstuk wordt afgesloten met het behandelen van de manieren waarop liminal space kan ontstaan.

In hoofdstuk II wordt op basis van de literatuurstudie een theoretisch raamwerk opgesteld waarin het begrip liminal space zo is afgebakend dat het in een concrete case te onderzoeken is (II.1). Dit theoretisch raamwerk wordt gebruikt om een in II.2 casestudy op te zetten waarin plaatsen die functioneren als liminal space opgespoord kunnen worden. Deze case, uitgevoerd in het centrum van Breda, heeft 36 plaatsen opgeleverd. In hoofdstuk III worden de karakteristieken van deze plaatsen behandeld: hoe functioneren ze en wat is de rol van de ruimte hierin?

Deel A wordt afgesloten met het trekken van algemene conclusies over de casestudy en het formuleren van de kansen en bedreigingen voor het functioneren van plaatsen als liminal space (H IV).

In deel B zal het liminal space-concept gebruikt worden om te reflecteren op een ontwerp. Binnen het ontwerp voor het Molsterrein in Breda moet gekeken worden waar spanningen aanwezig zijn in termen van stedelijke atmosferen. Op de

strategie die gebruikt wordt voor het omgaan met deze spanningen kan uiteindelijk gereflecteerd worden. In hoofdstuk V zullen het projectgebied en zijn rol in de stad geanalyseerd worden. In deze analyse gaat bijzondere aandacht uit naar positie van het projectgebied met betrekking tot stedelijke atmosferen. In hoofdstuk VI zal een concept voor het projectgebied worden geïntroduceerd: de stadsfoyer. Hier wordt ook duidelijk op wat voor manier liminal space een plaats krijgt binnen het ontwerp. Vervolgens zal het stedebouwkundig plan behandeld worden dat de foyer in de stad verankerd (H VII).

In hoofdstuk VIII zal als slot van deel B de vormgeving van de foyer centraal staan en de manier waarop deze kan bijdragen aan het functioneren van de foyer.

Deze studie wordt afgesloten met een evaluatie waarin wordt behandeld wat deze studie uiteindelijk heeft opgeleverd met betrekking tot de probleemstelling. Daarnaast worden aanbevelingen voor vervolgprojecten gedaan.

DEEL A

LIMINAL SPACE

In dit deel zal het begrip liminal space worden verkend om algemene kennis erover te verzamelen. Vervolgens wordt het begrip ingekaderd om tot een theoretisch kader te komen. Voor het inkaderen wordt het liminal space gekoppeld aan Loflands domeinenstructuur. Het theoretisch kader (H II) zal vervolgens de basis zijn voor een casestudy waarin liminal space wordt opgespoord en bestudeerd. In hoofdstuk III wordt deze casestudy besproken. De case is uitgevoerd in het

centrum van Breda en heeft 36 ruimtes opgeleverd die functioneren als liminal space. Hoe deze ruimtes functioneren wordt vervolgens per ruimte beschreven in hoofdstuk III. Dit hoofdstuk kan op zichzelf gezien worden als een stalenkaart van liminal space in het centrum van Breda. Op basis van deze bevindingen kunnen echter ook algemene conclusies getrokken worden. Dit zal gebeuren in hoofdstuk IV.

I LITERATUURSTUDIE

I.1 UITWISSELING EN DOMEINEN

In deze studie wordt onderzocht op welke manier de fysieke ruimte uitwisseling tussen personen of groepen personen mogelijk kan maken of juist in de weg kan staan. Essentieel hiervoor is het definiëren van een aantal begrippen die centraal zullen staan in het verloop van het onderzoek. Hierop volgend zal een model worden gepresenteerd aan de hand waarvan de stad geanalyseerd kan worden naar haar mogelijkheden tot uitwisseling. Dit model moet zowel bruikbaar zijn voor de analyse van de ontwikkeling van de stad en de stedelijke leefwijze (en dus de veranderde mogelijkheden tot uitwisseling in de stad) als de analyse van een concrete stad of plaats (afhankelijk van de schaal waarop het model functioneert).

I.1.1 Kernbegrippen

Voordat het fenomeen uitwisseling kan worden geanalyseerd zullen een aantal termen gedefinieerd moeten worden, in het bijzonder de term uitwisseling zelf. Van welke ervaring spreken we als we het hebben over uitwisseling? Hoe komt deze ervaring tot stand?

Uitwisseling

Voor de ervaring zoals deze gezocht wordt in deze literatuurstudie worden verschillende termen gebruikt. Hajar en Reijndorp definiëren publiek domein als "de sfeer waar we de spreekwoordelijke 'ander' tegenkomen en waar we ons moeten verhouden tot 'ander' gedrag, andere ideeën en voorkeuren." (2001:12) De ervaring van publiek domein is zo de concrete confrontatie met anderen, met 'vreemde' culturele uitingen. Deze confrontatie is van belang voor het vormen van een juist oordeel over anderen.

Tevens biedt een dergelijke ervaring de mogelijkheid tot een bewustwording van de eigen normen en dus de mogelijkheid tot persoonlijke ontwikkeling. Deze uitleg van het begrip publiek domein ligt in de lijn van de publieke sfeer die Hannah

Arendt omschrijft: "het zien en horen van anderen en het door hen gezien en gehoord worden stelt elke burger [in deze publieke sfeer] in staat uit te breken uit de gevangenschap in de subjectiviteit van zijn eigen singuliere ervaring." (Visker 2007:52)

In het werk van Lyn Lofland is ook een dergelijke ervaring te vinden wanneer zij het begrip "positive tolerance" introduceert die zij definieert als "the capacity to 'put up with' an other's fully recognized differences from self [...]." (1998:238) De beoordeling van de verschillen, als gevolg van een directe confrontatie, kunnen zowel leiden tot een (positieve) waardering of juist (negatieve) bejegening. Het is hier echter niet van belang hoe de verschillen worden waargenomen en beoordeeld, maar dat verschillen worden waargenomen en beoordeeld. Het biedt de mogelijkheid tot afbraak of juist bevestiging van stereotypen. Hierin ligt ook het verschil met "negative tolerance", dit is vooral een tolerantie van onwetendheid. De ander wordt getolereerd omdat hij niet zichtbaar is en stereotypen worden niet ter discussie gesteld.

De overeenkomsten in de bovengenoemde ervaringen zijn duidelijk: ze hebben allen betrekking op een confrontatie met 'de ander', waarin juist de verschillen centraal staan. Omdat het verschil in definities mogelijk in het verdere onderzoek voor verwarring kan zorgen, zal voortaan de term uitwisseling gebruikt worden voor dit soort ervaringen, positief of negatief. De definitie die in dit onderzoek gebruikt zal worden voor publiek domein zal in de volgende paragraaf aan bod komen.

Uitwisseling moet echter niet enkel gezien worden als politiek of moreel wenselijk, de ervaringen die met uitwisseling gepaard gaan dragen ook bij aan de kwaliteit van een bepaalde ruimte. Lofland (1998:90) benoemt "people-watching" als een van de "sources of interactional pleasures". Het zien en gezien worden en het laten entertainen door 'scènes' van straatleven, wordt zelfs genoemd als de belangrijkste activiteit in de publieke ruimte.

De ‘ander’

Essentieel als het gaat over uitwisseling is het begrip ‘de ander’ of de ‘vreemdeling’. Er zijn een aantal manieren waarop de term vreemdeling in de gangbare literatuur gedefinieerd wordt. Lofland maakt een onderscheid tussen de biologische vreemdeling en de culturele vreemdeling.

De culturele vreemdeling beschrijft zij als een persoon die onbekend is in termen van zijn ‘culturele karakteristieken’: zijn waarden, geschiedenis en perspectief. Dit type vreemdeling is gebaseerd op Simmels beschrijving van de vreemdeling. Simmel (2004) definieert de vreemdeling vanuit de relatie tussen de gevestigde groep en de buitenstaander (in confrontatie met de groep). De groep ontleent zijn eenheid aan gevestigde banden als familiaire, professionele banden of banden van de lokale gemeenschap. Deze banden zorgen voor gemeenschappelijke culturele karakteristieken. De buitenstaander is niet via deze banden verbonden aan de groep en deelt dus niet de specifieke karakteristieken van de groep:

With the stranger one has only more general qualities in common, whereas the relation to more organically connected persons is based on the commonness of specific differences from merely general features.

(Simmel 2004:75)

Volgens Simmel is de vreemdeling dus een buitenstaander die de gevestigde groep binnen dringt. In dat geval is het de buitenstaander die de ‘vreemde’ is. Lofland meent echter dat dit fenomeen ook plaatsvindt tussen personen of groepen waarbij beide buitenstaander zijn, waar beide onbekenden van elkaar zijn. (1998:8) Deze toevoeging geeft een bredere invulling aan het begrip vreemdeling, het biedt ruimte voor verschillende vormen van uitwisseling en dus een bredere invulling van het begrip uitwisseling.

Het andere type vreemdeling, de biologische vreemdeling, is onbekend in zoverre dat men deze persoon nog nooit heeft ontmoet. Van deze persoon is geen persoonlijke informatie bekend, al is het soms wel mogelijk deze persoon te beschrijven in termen van categorische informatie. Als uitwisseling gezien moet worden als de confrontatie van identiteiten en perspectieven, is vooral het culturele element van de vreemdeling van belang. Uitwisseling veronderstelt culturele verschillen. Twee persoonlijk onbekenden met dezelfde culturele karakteristieken hebben geen grond tot uitwisseling, hun perspectief zal min of meer gelijk zijn. Wanneer in het vervolg van deze studie wordt gesproken van ‘de ander’ zal dit dus betrekking hebben op personen met verschillende perspectieven, in de praktijk zullen deze over het algemeen ook persoonlijk onbekenden zijn.

De fysieke uitwisseling

Om uitwisseling in de openbare ruimte te bestuderen is het van belang de ‘ander’ te kunnen identificeren in deze fysieke ruimte. Ideeën, waarden en perspectieven zijn echter niet direct van personen af te lezen. Personen onderscheiden zich in eerste instantie op basis van uiterlijk en gedrag. Juist in het gedrag is de betekenis van een ruimte voor personen te vinden. Deze betekenissen van fysieke ruimten zijn op verschillende manieren te categoriseren, hierop zal in de komende paragraaf verder worden ingegaan.

Duidelijk is wel dat sommige plaatsen zich slechts op een manier laten lezen, terwijl andere plaatsen verschillende interpretaties (of betekenissen) toestaan. Wanneer een plaats slechts één interpretatie toe laat zal duidelijk zijn welk gedrag hier gepast is. Wanneer een plaats meerdere interpretaties toe laat, zal de ‘gedragscode’ per interpretatie verschillen. Dit houdt in dat gedrag op deze plaatsen gedifferentieerd kan zijn. De confrontatie met ander gedrag in een bepaalde ruimte kan zo gezien worden als een confrontatie met een ander perspectief, een confrontatie met ‘de ander’. Op plaatsen waar de betekenis van de fysieke ruimte niet eenduidig is zou zo uitwisseling worden bevorderd.

Het feit dat in een ruimte verschillende betekenissen of ‘stedelijke atmosferen’ naast elkaar kunnen bestaan betekent echter niet dat de ruimte gedeeld zou moeten worden. Dit zou meer wijzen op een sfeer van wederzijdse aanpassing, waarin verschillen worden uitgewist. Uitwisseling vindt juist “plaats op de grens van frictie en vrijheid. Aan de ene kant is er altijd spanning van een confrontatie met het onbekende, aan de andere kant de bevrijding van ervaring van een andere benadering.” (Hajer & Reijndorp 2001:116) Dit vindt plaats wanneer in een ruimte de hiërarchie in betekenissen ter discussie kunnen worden gesteld.

Deze dynamiek in de hiërarchie van betekenissen brengt niet per definitie een aangename ervaring met zich mee. Buiten de positieve ervaring van innovatie of kennisneming kan het verschil in betekenis ook leiden tot onvriendelijke of gewelddadige pogingen om een bepaalde ruimte te domineren en afwijkend gedrag uit te bannen.

Er zijn uiteraard fysieke voorwaarden waaraan een situatie moet voldoen om een confrontatie zoals hier geschetst plaats te kunnen laten vinden. Goffman gebruikt de term “copresence” voorwaarde voor “face-to-face” interactie:

... persons must sense that they are close enough to be perceived in whatever they are doing, including their experiencing of others, and close enough to be perceived in this sensing of being perceived. (Goffman 1967:17)

Dit begrip is moeilijk af te bakenen, vooral in grotere ruimten is het trekken van de grens problematisch. Jan Gehl noemt een afstand van 70 tot 100 meter al maximale afstand voor het waarnemen van gebeurtenissen en 20 tot 25 meter voor gezichtsuitdrukkingen (Gehl 2006:163). Het meest bruikbare element is hier echter dat er geen sprake hoeft te zijn van fysieke toegang tot of van de ander, het visuele contact voldoet om uitwisseling mogelijk te maken.

I.1.2 Stedelijke atmosferen

Rene Boomkens definieert stedelijke atmosferen als “gebieden met meer of minder activiteit, met meer of minder sociale ellende, met meer of minder verschillende culturen of sociale klassen” (Boomkens 1991:71). In het analyseren van de stad is deze definitie op zichzelf echter weinig bruikbaar. Om de mogelijkheden tot uitwisseling inzichtelijk te maken in relatie tot stedenbouw is een model nodig dat een analyse van de stad op basis van deze verschillende betekenissen of atmosferen toelaat en zo de verbinding legt tussen uitwisseling en plaats.

In deze studie is gekozen voor een uitleg van stedelijke atmosferen in termen van de relationele vormen (en dus gedrag), vooral naar het werk van Lyn H. Lofland. Dit model is in staat aan te sluiten op alledaagsheid, meer dan bijvoorbeeld het model van Jack Burgers (1999). Burgers schematiseert de stad aan de hand van verschillende stedelijke landschappen, gebaseerd op een aantal specifieke maatschappelijke ontwikkelingen, waardoor de alledaagse plaatsen in de stad blinde vlekken zijn. Een ander voordeel van dit model, dat vooral in de volgende paragraaf zal blijken, is het feit dat het op verschillende schalen is toe te passen.

Lyn Lofland beschrijft in *The Public Realm* (1998) de drie ‘realms’ (domeinen) waaruit het stedelijk leven is opgebouwd: het private domein, het parochiale domein en het publieke domein. Deze domeinen hebben geen ruimtelijke dimensie, maar zijn “verhoudingen en dichthesen van de aanwezige relationele types” (Lofland 1998:11) Deze verhoudingen en dichthesen bezitten vanzelfsprekend een bepaalde dynamiek; relationele vormen zijn volledig afhankelijk van de aanwezige personen in een ruimte. Door het gebruik van bepaalde ruimten door verschillende personen of het gebruik in verschillende manieren zijn domeinen tijdfankelijk of zelfs tijdelijk. Ruimten kunnen dus slechts domeinen bevatten, domeinen tonen zich enkel in de fysieke ruimte.

Loflands analyse borduurt deels voort op het werk van Anselm Strauss. Strauss ziet een verband tussen de symbolische betekenis van plaatsen en het gebruik of juist achterwege blijven van gebruik. Volgens Strauss is de stad een “complex

verbonden verzameling van deze gesymboliseerde gebieden”. (1976:58) Wanneer een gebied onbekend is of men er negatieve associaties bij heeft, zullen ruimtes worden vermeden; positieve associaties trekken mensen juist aan. Dat dit soort associaties deze invloed kunnen hebben geeft al aan dat sommige plaatsen, hoewel ze in juridische zin openbaar zijn, dit in praktijk niet zijn. Door dit soort uiteenlopende reputaties ontstaat er op sommige publiek toegankelijke plaatsen een grote diversiteit aan “populaties”, en op andere slechts op beperkte schaal. Waar Strauss spreekt over populaties, spreekt hij over mensen met eenzelfde life-style. Een life-style is volgens Strauss een overeenkomende verzameling van waarden, idealen en perspectieven (overeenkomende culturele karakteristieken). Hierdoor vertegenwoordigt de plaats voor de personen behorend tot een dergelijke groep dezelfde symbolische waarde. Plaatsen waar een grote diversiteit aan populaties te vinden is (en waar sociale werelden dus overlappen) noemt hij “locale”. De plaatsen waar sociale werelden minimaal overlappen of zelfs compleet gesegregeerd zijn noemt hij “location.” Deze extremen moeten echter niet als absoluut worden opgevat, in werkelijkheid zijn er talloze tussenvormen:

The names “locale” and “location” are polar terms with many intervening steps between them. The main street of any city’s Negro area is local – the side streets are a location- although somewhat fewer orbits of social worlds perhaps intersect there than at the main street of the downtown area.

(Strauss 1976:65)

In termen van Loflands domeinen komt de location overeen met het parochiale domein. Er is sprake van parochiaal domein waar de “dominerende relationele sfeer in een fysieke ruimte gemeenschappelijk is.” (Lofland 1998:14) Tot deze banden behoren de kennissenkring, buurtbanden en professionele banden. Van publiek domein is er sprake wanneer “de dominante relationele vorm in een fysieke ruimte tussen vreemden of categorisch bekenden is.” (Ibid.), in overeenstemming met Strauss’ locale. Is de “dominerende relationele sfeer in fysieke ruimte intiem” (Ibid.), dan is sprake van privaat domein. Onder intieme banden worden verstaan het huishouden en familiaire en vriendschappelijke banden. Jos Gadet voegt in zijn proefschrift Publieke ruimte, parochiale plekken en passantenopenbaarheid (Gadet 1999) twee kenmerken toe aan de bovenstaande definities van de domeinen: assortiment en toegang. Hierdoor ontstaat het volgende schema.

Publieke centra	Interactie tussen gelijkwaardige onbekenden Een veelzijdigheid aan potentiële activiteiten Vrije toegang
Parochiale domeinen	Interactie tussen relatief bekenden (mogelijk hiërarchisch) Een minder omvangrijk aangeboden assortiment Vrije toegang voor parochieleden, gedogen van vreemden
Privédomein	Interactie tussen volstrekt bekenden in heldere hiërarchische verhouding Een smal en eenzijdig bestand aan faciliteiten De beperking van toegang tot leden van het huishouden

Tabel I.1: Domeinen volgens Gadet

Bij deze kenmerken kan worden afgevraagd in hoeverre de door Gadet toegevoegde kenmerken niet al een fysieke vertaling zijn van de domeinen, welke in wezen niet fysiek zijn. Deze kenmerken kunnen wellicht beter gezien worden als kenmerken van ruimten waar deze domeinen zich in de regel bevinden. In hoofdstuk 3 zal verder worden ingegaan op de relatie tussen ruimte en domein. Gadets kenmerken zijn wel behulpzaam bij het schematiseren van het stedelijk leven in termen van domeinen en de veranderingen hierin in de laatste eeuw.

I.1.3 De ontwikkeling van de domeinenstructuur

De rol van de verschillende domeinen in het dagelijks leven is in grote mate veranderd in de laatste eeuwen. Dit is vooral het gevolg van grote veranderingen die hebben plaatsgevonden in de ontwikkeling van de premoderne tot de hedendaagse stad en samenleving.

Premoderne samenleving

De premoderne agrarische samenleving wordt gekenmerkt door feodale gesloten gemeenschappen. Het gehele leven speelt zich hier af binnen de grenzen van de gemeenschap. Hierdoor was het leven opgebouwd uit slechts het private en het eigen parochiale domein dat samenviel met de fysieke grenzen van de nederzetting:

"In them [pre- or non-urbane nederzettingen], when one leaves one's immediate personal or private space (if the group even makes such distinctions), one moves into a world of acquaintances, kin, friends, enemies, and so forth, with whom one shares a culture and a history." (Lofland 1998:9)

In de pre- en non-urbane samenlevingen bestaat het publieke domein niet, iedereen is hier een persoonlijk bekende van elkaar. Nog belangrijker is het feit dat zij allen dezelfde culturele karakteristieken delen. Deze culturele karakteristieken komen voort uit de gezamenlijke tradities van de gemeenschap. Door het besloten karakter van deze gemeenschap werden deze tradities ook niet ter discussie gesteld. Uitwisseling is zo per definitie een urbaan verschijnsel, alleen in de stad kan 'de ander' en dus het publieke domein gevonden worden.

In de pre-industriële stad werd het leven gekarakteriseerd door een breed scala aan activiteiten in het publieke domein: de koop en verkoop van goederen (zowel mobiel als plaatsgebonden), de distributie en verzameling van nieuws, vormen van entertainment, ceremonie en educatie. (Lofland 1973:38) Deze ongespecialiseerde publieke ruimte zorgde vanzelfsprekend voor een grote differentiatie aan personen, en dus differentiatie in betekenis. De stedelijke domeinen overlappen elkaar in de publieke ruimte.

Vroegmoderne samenleving

De transitie van de premoderne (of pre-industriële) stad naar de vroegmoderne (of vroeg-industriële) stad staat vooral in het teken van de massale urbanisatie als gevolg van de Industriële Revolutie en de gevolgen van deze urbanisatie voor de sociale structuur van de samenleving. Er was altijd al sprake van een beperkte migratie van het land naar de stad, dit waren vooral personen die geen plaats hadden binnen agrarische gemeenschappen. Als gevolg van de industrialisatie werden deze migratiestromen vele malen groter. De industrialisatie bracht in de ogen van deze migranten mogelijkheden voor een beter bestaan. Deze migratie was echter niet mogelijk geweest zonder de ineenstorting van het feodale systeem. Door zijn trek naar de stad, werden vaak de familiaire banden van het gezin verbroken, het gezin werd een van de vele anonieme gezinnen in de stad. Wanneer personen het betere bestaan niet vonden, betekende dit dan ook dat ze op zichzelf aangewezen waren. Lofland noemt dit de "floating population" het zijn de personen die "niet geabsorbeerd konden worden door de industriële en industrie gerelateerde organisaties die hen naar de stad getrokken hadden." (1973:60) Om deze reden was de floating population op bedelen en stelen aangewezen om te voorzien in het dagelijks onderhoud. In dit kader spreekt men ook vaak van de gevaarlijke klasse die de publieke ruimte ging domineren

Als reactie op deze randverschijnselen van de snelle verstedelijking kreeg de privewoning een defensief karakter, de gevaarlijke stad moest buiten de privésfeer worden gehouden. Waar voorheen de woning slechts een gedeelte van een defensief systeem was, werd door het wegvalen van de traditionele gemeenschapszin dit gelaagde systeem ontmanteld en bleven de wanden van de woning over als

enige verdedigingslinie. Aanvankelijk kon alleen de gegoede middenklasse het zich permitteren zich op deze manier af te sluiten van de publieke sfeer door arbeid uit de woning te verdrijven. Door de emancipatie en verburgerlijking van de arbeidersklasse verdween arbeid echter steeds verder uit de woning van de arbeider. Boomkens spreekt van een “verregaande isolatie van de huishoudelijk en opvoedkundige zorgtakken van de zakelijke, economische en overige functies van het aloude gezin, die naar buiten toe werden afgesloten” (1998:97), in andere woorden een strikte scheiding van het private domein (de veilige thuishaven) en publieke domein (het gevaarlijke en chaotische buiten).

Moderne samenleving

Het ‘volwassen’ worden van de moderne stad gaat vooral gepaard met de verdere bescherming tegen ongewenste groepen. Volgens Lofland (1998:17) wordt deze segregatie vooral mogelijk gemaakt door een aantal technologische ontwikkelingen, vooral de ontwikkelingen in transport-, bouw- en communicatietechnologieën. Innovaties in de bouw en communicatiemiddelen, maken de afscheiding van activiteiten mogelijk, wat tot uiting komt in de functionele ruimtelijke verdeling van de stad. Innovaties in transport, eerst de trein en tram en later de auto, maken het mogelijk dat de stad verder kan groeien dan in de periode hiervoor. Dit bood voor de stad de mogelijkheden om activiteiten verder te scheiden (bijvoorbeeld het bedrijventerreinen of industriegebieden tegenover de woonwijken), maar ook om bevolkingsgroepen te scheiden (buitenwijk voor de middenklasse tegenover de oude stadswijk van de arbeidersklasse).

Richard Sennett (1990) ziet in deze ontwikkelingen als instrumenten van de middenklasse om het defensieve systeem uit te breiden en een extra laag eraan toe te voegen, de homogene woonwijk. Harde grenzen, in de vorm van functionele en sociale segregatie en de highways die de gebieden scheiden, worden ingezet om de gevaarlijke klasse af te schermen. Dat dit soort segregatie niet alleen in de Verenigde Staten te vinden is stelt het Ruimtelijk Planbureau in De Staat van Nederland (2007). Hoewel in Nederland niet gesproken kan worden van ghetto’s en gated communities, is er toch in de grote steden een segregatie van inkomensgroepen en autochtonen en allochtonen. Het Ruimtelijk Planbureau stelt dan ook dat deze segregatie onvermijdelijk is: “Een geheel onverdeelde stad bestaat niet: steden zullen altijd uit sterk uiteenlopende deelgebieden bestaan.” (RPB 2007:104)

Hajer en Reijndorp (2001) definiëren deze stadsvorm van deelgebieden of “monoculturele enclaves”, als het “stedelijk veld”. Uit deze enclaves stelt men zijn eigen stad samen en verbindt deze enclaves met (neutrale) snelwegen (waaruit

de belangrijke rol van de auto blijkt) de persoonlijk als onwenselijk beschouwde enclaves ontwikkend. Dit ontwijken van bepaalde gebieden en bijbehorende sociale groepen noemen zij ‘vermijdingsmobiliteit’, wat zijn gevolgen heeft voor de mogelijkheden tot uitwisseling:

Alles wijst erop dat de groeiende middenklasse het stedelijk veld gebruikt om zich af te scheiden volgens sociale groepslijnen en dat een uitwisseling tussen verschillende maatschappelijke groepen minder plaatsvindt. (Hajer & Reijndorp 2001:56)

Lofland stelt echter dat dit verschijnsel zich niet alleen op de schaal van het ‘stedelijk veld’, de schaal van de stadsdelen, maar ook op beperkte schaal en in de tijd te vinden is:

In discussing of spatial segregation of the modern city, then, I am not merely making reference to such well known phenomena as homogenous neighborhoods or suburbs. I am referring more importantly to the designation of certain smaller locales (a bar, for example) as being appropriate for certain persons and activities; to the designation of different appropriate activities and persons at different times in the same locale.

[...] spatial segregation may be in terms of large areas, in terms of sections within larger areas, in terms of locales or places within sections, in terms of small spaces within locales, in terms of time within any area, section, locale, or small space, and so forth. (Lofland 1973:67)

Het dagelijks leven bestaat dus tegenwoordig naast de huiselijke activiteiten in het private domein, vooral uit activiteiten in het parochiale domein. Dit parochiale domein kan op verschillende schalen gevormd worden, dat van de woonwijk, de werkplek, de club. De innovaties in communicatie, in het bijzonder internet, hebben zelfs geleid tot het ontstaan van gemeenschappen in de virtuele ruimte. Al deze (al dan niet virtuele) ruimten hebben echter gemeen dat ze een beperkt aantal of zelfs maar een enkele activiteit toestaan. Dit is echter geen karakteristiek van parochiaal domein, maar een karakteristiek van een ruimte waar veelal parochiaal domein zal ontstaan (zoals al aangegeven werd in de behandeling van Gadets schema in de vorige paragraaf).

De ruimtelijke segregatie heeft echter ook een grote invloed op activiteiten in het publieke domein. De veelsoortigheid aan activiteiten in het publieke domein is verdwenen (vooral in vergelijking met de pre-industriële stad) en waar verschillende activiteiten elkaar aan grenzen zijn ze grondig van elkaar afgeschermd. In de nieuwe stad zet de aard en aankleding van de ruimte aan tot een bepaald gebruik

(meestal toeristisch of recreatief). Hoewel in de oude stad ook werd aangezet tot bepaald gedrag, konden het doel en de richting zeer uiteenlopend zijn, zodat moeilijk onderling te bepalen viel wie met welk doel hier of daar aanwezig was. (Boomkens 1998:346)

Samenvattend kan gezegd worden dat in de laatste eeuwen ruimte en domein steeds verder zijn gaan samenvallen door de orde en afbakening van de moderne stad. Dit houdt in dat activiteiten en personen strikter gescheiden zijn dan voorheen en de kans op de confrontatie met ‘de ander’ moeilijker (of zelfs problematisch) is geworden. Dit gegeven heeft geleid tot doemscenario’s als de Cauter’s Capsulaire Beschaving (2005). Hierin voorziet hij de stad als in- en uitsluitingsmachine in een duale samenleving. Een reactie op dergelijke vooruitzichten is vaak een vijandige houding ten opzichte van de moderne gesegregeerde stad en nostalgische gevoelens ten opzichte van vroegmoderne stadsform. Wanneer de enclavering als onvermijdelijk gezien wordt, moet worden gekeken op welke manier binnen deze stadsstructuur nog mogelijkheden te vinden zijn tot uitwisseling.

I.2 LIMINALITY EN LIMINAL SPACE

In de hedendaagse stad kan culturele uitwisseling moeilijker tot stand komen doordat activiteiten zich steeds meer afspelen in het parochiale domein en de fysieke grenzen ervan samen vallen met deze domeinen. In paragraaf 1.1 is al besproken dat uitwisseling juist wordt bevorderd wanneer een ruimte niet duidelijk gedefinieerd is in termen van stedelijke atmosferen. Het gekozen model (Loflands domeinenstructuur) volgend moet er dan gezocht worden naar plaatsen waar het onderscheid tussen domeinen, in het bijzonder het parochiale en publieke domein en parochiale domeinen onderling, niet duidelijk is. In Loflands analyse van de drie domeinen vinden we, hoewel summier, een aanzet tot de introductie van een ‘ruimte’ die niet valt binnen dit systeem van gesegregeerde domeinen:

Where the boundaries between the three realms are unclear or disputed or even more simply, at the border points between them, ruptures in the moral order are not only possible but under some conditions probable. One of the excitements, but also one of the dangers, of the urban environment is the uncertainty of knowing exactly where one is and, thus, of knowing what rules apply.
(Lofland 1998:33)

Een term die in het beschrijven van de stad en stedelijke cultuur wordt gebruikt om fenomenen als deze te omschrijven is die van ‘liminal space’. Sharon Zukin en Rob Shields zijn twee theoretici die zich in meerdere mate hebben bezig gehouden met deze liminal space. De term vindt zijn oorsprong in Victor Turners beschrijving van ‘liminality’, die hij gebruikte in de antropologische beschrijving van overgangrituelen. Om deze reden zal nu eerst aandacht geschonken worden aan Turners beschrijving om vervolgens de bewerkingen van Zukin en Shields uiteen te zetten. Na deze uiteenzettingen kan worden bekeken in welke hoedanigheid het liminality-concept vruchtbare kan zijn in het vervolg van dit onderzoek.

I.2.1 Turners Liminality

Victor Turner introduceert het begrip liminality in zijn beschrijving van de rituele overgang van een persoon of groep van een bepaalde status naar een andere, de zogenaamde ‘rites de passage’, in *The forest of symbols* (1967). De oorsprong van het begrip vindt Turner in het antropologische onderzoek van Arnold van Gennep naar deze rites de passage in tribale samenlevingen. Van Gennep onderscheidt in zijn rites de passage - rites die veranderingen in plaats, sociale positie en leeftijd begeleiden (bijvoorbeeld de huwelijksceremonie) - drie fasen. De eerste fase is

afseheid; deze fase wordt gekarakteriseerd door symbolisch gedrag gericht op "ontkoppeling van het individu of de groep van een bepaald punt in de sociale structuur of een verzameling van sociale condities." (Turner 1967:94) De tweede fase is marge (of 'limen'). In deze staat is het subject ambigu, hij heeft dan "weinig of geen van de karakteristieken van zijn voormalige of toekomstige status." (Ibid.) De derde fase is aggregatie; het subject of de groep heeft een nieuwe stabiele status bereikt in de samenleving en van hen wordt verwacht dat zij zich gedragen in overeenstemming met de normen van deze samenleving.

De tweede fase, die dus vooral in het teken staat van transitie, noemt Turner de 'liminal phase' afgeleid van limen (Latijn: drempel). Het afwerpen van eigenschappen van de voorgaande status en het nog ontbreken van eigenschappen aan de toekomstige status heeft als gevolg dat het subject niet langer en tegelijkertijd nog niet te plaatsen valt binnen de gangbare classificatie en dus ambigu is:

"The attributes of liminality or liminal personae ("threshold people") are necessarily ambiguous since the condition of these persons slide or slip through the network of classifications that normally locate states and positions of cultural space. Liminal entities are neither here nor there: they are betwixt and between the positions assigned and arrayed by law, custom, convention and ceremonial."

(Turner 1995:96)

Dit betekent dan dat de "liminale entiteit" tijdelijk geen deel uitmaakt van de normatieve sociale structuur. Turner spreekt in dit opzicht van de "antistructuur", niet als structurele inversie, maar in het loskomen van de gevestigde banden. In dit opzicht kan liminaliteit zowel tot destructieve als creatieve gedachten en activiteiten leiden. Het verbreken van gevestigde sociale banden leidt namelijk niet zelden tot onzekerheid, angst, en dergelijke gevoelens.

Deze antistructuur zorgt echter ook voor de ontheffing van "normatieve beperkingen als gevolg van het bekleden van een serie sociale statussen." (Turner 1982:44) Dit biedt mogelijkheden die binnen de structuur niet mogelijk zouden zijn; tot "een model van de menselijke samenleving als homogene, ongestructureerde communitas bieden, waarvan de grenzen samenvallen met die van de menselijke soort." (Idem:47) Deze communitas wordt spontaan gevormd en zal zelden duurzaam blijken, door enerzijds het risico op desintegratie of anderzijds de doorontwikkeling tot een sociale structuur (waarin het individu wordt omgevormd tot sociaal persoon). Deze spontane vorm van communitas is een "directe, acute en totale confrontatie van menselijke identiteiten." (Idem:48) In deze relationele vorm is het mogelijk je te verhouden tot een ander op basis van persoonlijke identiteit waarin de karakteristieken die cultureel aan je worden toegedicht op basis van

status, reputatie, geslacht, leeftijd en dergelijke niet van belang zijn. Vanuit historisch perspectief zijn volgens Turner, naast de spontane communitas, nog twee andere vormen van communitas te onderscheiden: de ideologische communitas en de normatieve communitas. De ideologische communitas bestaat uit theoretische concepten die proberen de relationele vorm van de spontane communitas te beschrijven. Deze spelen een grote rol in verschillende utopische samenlevingsbeelden. De normatieve communitas kan gevonden worden in groepen die de spontane communitas proberen te conserveren als duurzame relationele vorm en organiseren binnen een sociaal systeem. Deze groepen vindt men vooral in de vorm van religieuze gemeenschappen.

Wanneer Turner spreekt van een liminale ervaring is dat er één die we tegenwoordig eigenlijk niet meer kennen. Het is een ervaring die tekenend is voor een tribale of pre-industriële samenleving. In de moderne samenleving is het liminale grotendeels verdwenen, gemarginaliseerd tot religieuze, exclusieve of sektarische gemeenschappen, en is er in het dagelijks leven veelal sprake van het "liminoid" (liminoïde, kenmerkend vertonend van het liminale). Het liminoïde komt niet voort uit alomvattende sociale structuur, maar vindt zijn basis in "leisure", de tijd dat een werkende niet werkt. Gebaseerd op Dumazier omschrijft Turner twee condities voor de opkomst van leisure: het verwerpen van rituele verplichtingen (en dus de nadruk op de individuele keuze) en de scheiding van woning en arbeid (Turner 1982:36), zoals in paragraaf 1.3 gedefinieerd als karakteristieken van de overgang tussen de premoderne en moderne samenleving. Turner (1982: 53-55) beschrijft het verschil tussen het liminale en het liminoïde aan de hand van een vijftal verschillen:

Liminal	Liminoid
Te vinden in tribale en agrarische samenlevingen (machinale solidariteit)	Te vinden in industriële samenlevingen (organische solidariteit)
Collectieve producten, gerelateerd aan cycli of crises	Individuele producten, continu gegenererd
Centraal geïntegreerd in het sociale proces	Ontwikkelen zich aan de marges van deze processen; pluraal, fragmentarisch en experimenteel
Eenduidige intellectuele en emotionele betekenis	Strijden onderling voor algemene erkenning
Staat in dienst van de sociale structuur	Trekt structuur in twijfel

Tabel I.2 Liminal tegenover liminoid

De impact van het liminoïde op het leven is in vergelijking met het liminale dus veel kleiner. Turner (1982:55) noemt als concrete liminoïde ervaringen evenementen als sportwedstrijden, muziekuitvoeringen en kunstexposities, maar ook gratis openluchtfestivals. Hiernaast zijn er ook permanente liminoïde plaatsen als clubs en cafés. Wanneer deze echter een te exclusief karakter krijgen genereren ze vaak rites de passage, met “het liminale als voorwaarde tot toegang tot het liminoïde domein.” (Ibid.)

I.2.2 Liminal Space

In de literatuur zijn enkele voorbeelden te vinden van de toepassing van het begrip liminality in de gebouwde omgeving. De theoretici die hier de grootste bijdrage aan hebben geleverd zijn Sharon Zukin en Rob Shields.

Sharon Zukin

Sharon Zukin gebruikt in *Landscapes of Power* (1993) liminality om ambiguïteit van de postmoderne gebouwde omgeving te beschrijven. Deze ambiguïteit komt voort uit de mediatie tussen (de globale) markt en (de lokale) plaats. Ze beschouwt het landschap als het “voornaamste culturele product van onze tijd”; het is het “resultaat van economische en culturele krachten.” (Zukin 1993:22) Als producenten van dit landschap mediëren architecten en stedenbouwkundigen tussen markt en plaats. Deze mediatie resulteert in het vervagen van grenzen tussen categorieën in ruimte en tijd in het dagelijks leven, die voorheen duidelijk waren ingekaderd. In het kader van deze mediatie maakt ze gebruik van Turners liminality. Liminality is hier echter niet de ervaring die een groep kan overkomen, maar door liminality worden plaatsen “gevormd, gevuld en gedefinieerd.” (Zukin 1993:41) Deze plaatsen staan op de limen tussen instituties, tussen globale markten en lokale plaatsen, publiek gebruik en privaat kapitaal, commercie en cultuur.

Zukin noemt warenhuizen, musea en gethematiseerde winkelgebieden als ‘waterfront shopping centers’ als expliciete voorbeelden van liminal spaces. Warenhuizen en musea kaderen waarneming van “culturele producten als enerzijds pure kunst en anderzijds kunst voor de markt” in. (Zukin 2003:50). In winkelgebieden gebruiken ontwikkelaars thema’s gebaseerd op het voormalige economisch gebruik, zoals de haven het thema vormt voor de waterfronts. Dit beeld van lokaliteit wordt gebruikt om de globale stromen (de producten zijn vaak niet lokaal) te maskeren. De ervaring van de consument is zo een “combinatie van winkelen en toeristisch voyeurisme in de geschiedenis van de stad.” (Zukin 1993:51) In deze eigenschappen van de hedendaagse liminality ziet Zukin een verschil met eerdere vormen van liminality:

Heavily influenced by market norms, liminal spaces no longer offer an opportunity for the kind of creative destruction Turner describes. In the non-market and pre-industrial situations that he observed, groups were rejuvenated and refreshed by liminality, and social values reaffirmed. Even in the late-nineteenth-century European cities Walter Benjamin wrote about, urban spaces carried a potential that hesitated between conformity and utopia, a world of commodities or of dreams. Today urban places respond to market pressures, with public dreams defined by private development projects and public pleasures restricted to private entry.

(Zukin 1993:41)

Liminality is in dit opzicht te zien als een proces dat mensen koppelt aan de globale markteconomie en ontkoppelt van (de specifieke en lokale) plaats. De functie van de plaats wordt dan het beeld dat wordt gebruikt ten voordele van privaat kapitaal. In termen van Zukins dichotomie tussen “vernacular” en “landscape of power”, analoog aan respectievelijk plaats en markt, dan is liminality hierin te zien als de ontwikkeling waarin “de landscape of power de vernacular geleidelijk verdringt.” (Zukin 1993:269)

Rob Shields

Ook Rob Shields baseert zijn definitie van liminal space (liminal space) op het werk van Victor Turner. In zijn gebruik van de liminaliteit en de aanverwante termen richt Shields zich vooral op een specifieke eigenschap van de transformatie: “het opschorten van de dagelijkse sociale normen” waardoor beperkende sociale regels wegvalLEN en normale sociale hiërarchische principes niet gelden. In *Places on the Margin* (Shields 1991) beschrijft hij hoe de kustplaats Brighton in Engeland als liminal space gezien kan worden en hoe deze betekenis zich in de laatste twee eeuwen heeft ontwikkeld. Aan de hand van deze beschrijving kan Shields’ gebruik van de term liminal space achterhaald worden.

Aan het einde van de achttiende eeuw wordt Brighton populair als badplaats voor de aristocratische bovenlaag. Het motief voor deze bezoeken was veelal de medicinale kracht die het zeewater zou hebben, veel overeenkomsten vertonend met een pelgrimage (een liminale ervaring bij uitstek). Halverwege de negentiende eeuw, wanneer treinverkeer op gang komt naar Brighton, neemt het bezoek massale vormen aan, ook uit lagere klassen. Tijdens deze vakantiedagen werden de arbeiders ontheven uit hun rationele ritme van het dagelijkse leven in de fabrieken. Het bezoek aan Brighton werd zo een “liminal time-out” waarbij het ontsnappen uit het reguliere leven werd bereikt door letterlijke vlucht in de fysieke ruimte. Hierdoor wordt de medicinale functie en de dominantie van de bourgeoisie

langzaamaan verdrongen. Het strand werd een zone die medieerde tussen het medicinale en het vermaak (tussen het sacrale en het profane) en kan in die tijd gezien worden als liminal space, waarin de hiërarchie van de sociale structuur tijdelijk niet van belang is.

In het spoor van het massale toestroom van publiek, en vooral dankzij de positie buiten de normatieve sociale structuur, ontwikkelde Brighton zich vanaf het derde decennium van de vorige eeuw tot plaats van buitensporigheden. Eerst bleek dit uit bezoeken aan Brighton in het teken van overspel (de 'dirty weekends'), in de jaren zestig steeg de criminaliteit en werd het strand steeds vaker het toneel van vechtpartijen. Shields ziet dit als de val van "de controle van de geïnstitutionaliseerd liminale zone." (1991:111)

Shields concludeert door Brighton te definiëren als "liminal destination", "a social as well as a geographical margin." (1991:112) Deze positionering is te begrijpen vanuit de sociale innovatie die plaats is blijven vinden in de laatste twee eeuwen, waarin zowel de positieve als negatieve uitwerkingen te bespeuren zijn (respectievelijk de klassenmenging en het buitensporige gedrag). Naast zijn analyse van het vakantieoord is het zinvol om kort aandacht te bieden aan Shields' beschrijving van het internet als liminoïde omgeving zoals hij dit doet in *The Virtual* (Shields 2003). Hij volgt Turner in zijn distinctie tussen het liminale en liminoïde, waarin het transformatieve vermogen verloren is gegaan in het liminoïde, en voegt aan de eerder genoemde liminoïde ruimten de virtuele ruimten toe:

"Like liminal zones and events, virtual spaces are 'liminoid' in that they are participated in on a temporary basis and distinguished from some notion of commonplace 'everyday life' Virtual space is not only betwixt and between geographical places [...], but participants take on specific 'usernames' or identities, and many surreptitiously engage in activities they might not otherwise consider."

(Shields 2003:13).

Overeenkomsten in de analyses van Brighton en de virtuele ruimten zijn te vinden in de nadruk op de bevrijding van sociale verbanden en vooral regels en voorschriften. De liminale plaats is de plaats die personen hiertoe de mogelijkheid biedt en deze plaats wordt bewust opgezocht voor deze bewuste ervaring.

I.2.3 Naar een bruikbare interpretatie van liminal space

In hoeverre zijn de besproken toepassingen van liminal space bruikbaar in relatie tot de besproken problematiek?

Zukin ziet de ontwikkeling waarin de gebouwde omgeving mediërend optreedt tussen kunst en markt als negatief en geeft dus ook een negatieve invulling aan het begrip liminal space, waarin het publiek het private maskeert en cultuur de commercie maskeert. Dit is een definitie van liminal space vanuit een specifiek perspectief, namelijk de economische macht. Shields gebruik van liminaliteit ligt vooral in het verlengde van Turners beschrijving van het liminoïde. Hier is de liminal space de plaats waar deze liminoïde ervaring in het teken van gedeelde activiteiten staat.

Beide invullingen lijken in het kader van dit onderzoek niet toepasbaar. De invulling aan liminaliteit door Zukin en Shields zijn echter twee van de vele invullingen die kunnen worden meegegeven aan deze begrippen. Hiernaast betekent het feit dat ze in hun geheel niet toepasbaar zijn niet dat ze geen bruikbare elementen bevatten. De winst uit Zukins invulling ligt vooral in het feit dat liminal space als ruimte tussen atmosferen kan staan in plaats van een ruimte van menselijke mediatie is. In Shields' liminal space vinden we wel de mediatie tussen betekenis van de fysieke ruimte (vooral in het Brighton van het midden van de negentiende eeuw). De liminale ervaring is er hier echter wel een die zich geheel buiten het dagelijks leven bevindt (Brighton als bedevaartsplaats of vakantieoord).

Een invulling van het begrip liminal space die daarom beter voldoet is de (korte) ruimtelijke analyse van Kim Dovey (1999) van het Provisional Parliament House in Canberra, Australië. In zijn analyse omschrijft hij hoe de gangen en lobbies van belang waren voor de politiek en als liminale ruimte functioneerden. Op deze plaatsen mengden politici van verschillende functies en partijen evenals journalisten, het waren plaatsen tussen de omkaderde cellen van de afzonderlijke politici en partijen, waar informele contacten konden leiden tot verdere politieke ontwikkelingen:

The corridor and lobby spaces were important to such [informal] communication since it is where deals are often done, away from the formal debates and meetings. The corridor and lobby is no one's place and therefore everyone's. It's a place framed in such a manner that any conversation can be started or terminated at any time. It is 'liminal' space in the best sense of that term – a space 'between' functions where the flows of information are unpredictable as flows of people.
(Dovey 1999:92)

De liminal space die het onderwerp is van deze literatuurstudie vertoont gelijkenissen met die van Dovey, als ruimte die in termen van atmosferen niet eenduidig zijn. In

termen van het kader en de problematiek zoals deze is beschreven in het eerste hoofdstuk zijn we op zoek naar liminal space in de stedelijke domeindistributie. Terugkerend naar Loflands quote aan het begin van dit hoofdstuk zien we parallellen met Turners liminaliteit. Net als in het werk van Victor Turner zien we een normatieve structuur, de stad als geconstrueerd uit de drie verschillende domeinen. De plaatsen van onduidelijke begrenzingen kunnen gezien worden als liminal space, men is ‘neither here nor there’ (in termen van domeinen). In deze gebieden, de gebieden van de “ruptuur van de morele orde”, zijn de gangbare sociale codes van beide domeinen van toepassing en de te volgen gedragsregels dus onduidelijk. Hier laat de stad zich op verschillende manieren lezen.

De ervaring die hiermee gepaard gaat is er echter geen van gelijkheid zoals Shields deze presenteert, het is er een van verschil. Op deze plaatsen is geen conformatie met een bepaald regime van wenselijke gedragspatronen mogelijk, het verschil in culturele karakteristieken uit zich dan in gedifferentieerd gebruik van de ruimte. Deze invulling van liminal space geeft een ervaring die niet bewust gezocht wordt door de gebruiker, maar een waarmee men onverwachts geconfronteerd wordt, maar ook een die veel vluchtiger is. De vluchtigheid ontstaat doordat domeinen altijd het gevolg zijn van aanwezige relationele vormen, de liminal space is het resultaat van verschillende domeinen. Als gevolg hiervan is liminal space, zoals deze hier is gedefinieerd, dan ook niet te ontwerpen, ruimte kan slechts de mogelijkheid bieden tot een ervaring van uitwisseling.

De vraag blijft dan hoe en waar in de fysieke ruimte dit soort verschijnselen ontstaan, niet op basis van toevalligheid, maar op meer structurele basis. In het vervolg zal dit onderzoek zich met deze vraag bezig gaan houden.

I.3 LIMINAL SPACE IN DE DOMEINENSTRUCTUUR

Nu liminal space is gedefinieerd als plaats die in termen van domeinen op verschillende manieren te lezen is, plaatsen van meervoudige betekenis, is het nog niet direct mogelijk om deze te koppelen aan ruimtelijke karakteristieken. Voor onderzoek naar de ruimtelijke kenmerken van deze ruimten zal moeten worden verkend op welke manieren meervoudige betekenis kunnen ontstaan. Deze verkenning moet voorkennis bieden voor de detectie van liminal space. Ook wordt hiermee alvast een categorisering aangebracht met betrekking tot de manier waarop de fysieke ruimte van invloed is op het ontstaan van liminal space.

De drie vormen van liminal space die hier vanuit de literatuur behandeld zullen worden zijn: bubbles, overlapping, en routes. Deze vormen gelden in principe voor liminal space tussen alle domeinen, maar zullen in het kader van het onderzoek vooral worden toegespitst op de relatie tussen het parochiale en publieke domein en parochiale domeinen onderling.

I.3.1 Bubbles

Lofland geeft in *The Public Realm* (1998) bij haar definiëring van de verschillende domeinen al een voorbeeld van een manier waarop ruimten kunnen worden ingenomen door ‘vreemde’ domeinen.

Zoals in paragraaf 1.2 vanuit het werk van Anselm Strauss beschreven is, is de locale ‘thuis’ in de fysieke publieke ruimte en de location in de fysieke parochiale ruimte. De bijbehorende relationele vormen zijn normaliter dominant in deze ruimten. Deze relatie is echter dynamisch; wanneer een groep mensen groot genoeg is heeft deze de mogelijkheid om domeinbepalend te worden, doordat de relationele vormen binnen deze groep gaan domineren ten opzichte van de ‘normale’ relationele vormen binnen deze ruimte. Lofland spreekt van “bubbles” van vreemd domein in een bepaalde fysieke ruimte en onderstreept de onafhankelijkheid tussen publieke en parochiale ruimte en publiek en parochiaal domein:

	(Physical) Public Space	(Physical) Parochial Space
Locale (Public Realm Territory)	City center plaza	Newly trendy ethnic restaurant in a cohesive neighborhood
Location (Parochial Realm Territory)	Exclusive home territory in city center	Neighborhood bar

Tabel I.3: Onafhankelijkheid tussen ruimte en domein (Lofland)

Zoals dit schema laat zien zijn bubbles gebaseerd op een hiërarchische verhouding tussen het domein en de ruimte. Doevedans (2007:44) breidt op basis van Loflands teksten dit schema verder uit door de private ruimte en het private domein er in op te nemen. Door deze toevoegingen ontstaat het volgende schema:

	(Physical) Public Space	(Physical) Parochial Space	(Physical) Private Space
Locale (Public Realm Territory)	City center plaza	Newly trendy ethnic restaurant in a cohesive neighborhood	...
Location (Parochial Realm Territory)	Exclusive home territory in city center	Neighborhood bar	Open house/ house for sale
Private Realm Territory	Wedding in a public park	Family reunion in a neighborhood bar	Home

Tabel I.4: Onafhankelijkheid tussen ruimte en domein (Doevedans)

Het schema zoals hierboven gegeven voldoet echter niet geheel voor het onderzoek. Het publieke domein in de publieke ruimte (city center) en het parochiale domein in de parochiale ruimte (neighborhood bar) kunnen moeilijk als bubbles gezien worden; er is geen sprake van onregelmatigheid. Hiernaast voorziet het schema ook niet in bubbles van 'vreemd' parochiaal domein in de parochiale ruimte. Voor dit onderzoek zal dan ook een alternatief op dit schema gebruikt worden:

	(Fysieke) Publieke ruimte	(Fysieke) parochiale ruimte
Publiek domein	n.v.t.	Trendy restaurant in homogene stadswijk
Parochiaal domein	Exclusieve "home territory" in stadscentrum	Skatepark in een homogene stadswijk

Tabel I.5 Bubbles

In deze voorbeelden zijn verschillende variaties te vinden met betrekking tot de tijdelijkheid van bepaalde fenomenen. Zo lijken vooral de bubbles in het originele schema van Lofland (fig.3.1) van definitievere aard dan de toevoegingen

van Doevedans. Dit hoeft niet per definitie zo te zijn; in principe kan ieder domein eenmalig een plaats betrekken, bijvoorbeeld op basis van een eenmalig evenement, of op basis van een bepaalde cyclus, variërend van de dagcyclus tot de cyclus van de seizoenen tot de cyclus van een bepaald evenement. Van belang bij de duurzamere of cyclische bubbles zijn de relaties van mensen tot bepaalde plaatsen, vooral bij de meer duurzame uitingen hiervan. Het feit dat een groep zich herhaaldelijk 'domeinvreemd' opstelt veronderstelt een bepaalde betekenis van de ruimte voor deze groep. Lofland (1998:65-70) onderscheidt drie van deze "person-to-place" relaties: de "memorialized locale", de "familiarized locale" en "hangouts and home territories".

De eerste relatie, de "memorialized locale", kan worden omschreven als gedeelte van het publieke domein dat, als gevolg van een bepaalde gebeurtenis en/of object voor sommige personen of groepen de 'aura van heilige plaats' heeft. Bubbles zijn hier in principe slechts te vinden bij herdenkingen en festiviteiten, meestal in de parochiale vorm. De derde relationele vorm noemt Lofland "hangouts and home territories", plaatsen die door bepaalde personen op regelmatige basis worden bezocht:

[...] a home territory that also may be used as a public one is defined by its regular use by specific persons or categories of persons and by the particular 'territorial stakes' or 'identity pegs' that are found in such places.

[Lyman, Scott, 1967:238, geciteerd in Lofland 1998:69]

Een dergelijk gebruik leidt in eerste instantie tot een 'parochiale bubble' omsloten door publiek domein. Wanneer de dichtheid van dit soort relaties te hoog wordt, kan de ruimte zijn status als publiek domein zien verdwijnen; de ruimte is dan volledig geparochialiseerd. Doordat de domeinen afhankelijk zijn van de relationele vorm is het, in tegenstelling tot de juridische definities, niet altijd eenvoudig het onderscheid te maken tussen publieke plaatsen en plaatsen die gelden als parochiaal. Voor dit onderscheid is vaak een wat diepere kennis van de plaats nodig. Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn bepaalde cafés: het café is een plek die bij uitstek geparochialiseerd wordt door bijvoorbeeld studenten of yuppen, voor hen is dit de thuisbasis. (zie bijvoorbeeld Gadet 1999) In elke stad zijn, als men hier bekend is, vele cafés te benoemen als plaatsen waar een bepaald type 'volk' te vinden is. Op basis hiervan kiest deze persoon dan ook de plaatsen om te bezoeken. Voor wie onbekend is in een stad, en deze gegevens dus niet tot zijn beschikking heeft, is het onderscheid tussen dit soort home territories en de publieke plaatsen vaak moeilijk te maken.

Naast deze duurzamere en in ruimtelijke zin statische vorm van de bubble bestaat er ook een mobiele vorm, door Lofland (1973:138) "travelling pack" genoemd. De travelling pack is een homogene groep die niet plaatsvast is. Deze groep 'reist' van plaats naar plaats en kan voor zichzelf een mobiele home-territory creëren. Deze home-territory ontstaat wanneer een groep een dusdanige omvang heeft dat de interne relaties van de groep de ruimte gaan domineren. Wat de omvang is die een dergelijke groep dominant maakt is afhankelijk van een aantal factoren, zoals de omvang van andere aanwezige groepen, de omvang van de ruimte en de afwijking in 'normaal gedrag' dat door een specifieke omgeving wordt toegelaten. Wanneer een groep deze omvang bereikt, kan het gedrag gaan afsteken tegen dat van andere gebruikers van dezelfde publieke ruimte; de leden "zijn genegen gelijkend gedrag te vertonen als dat van bewoners." (Lofland 1973:139)

De derde vorm van verhouding tussen mens en plaats, de "familiarized locale", zal in paragraaf 3.3 besproken worden.

I.3.2 Overlapping

Een meer directe ruimtelijke vertaling van drempelruimte gaat vooral in op de vormgeving van de grenzen van ruimtelijke entiteiten. Dit vormgevingsprincipe is te vinden in het werk van verschillende theoretici. Richard Sennett (al aangehaald in paragraaf 1.3) spreekt in dit kader over "weak borders" (zwakke grenzen), waar René Boomkens later op inhaakt. Sennett pleit voor het vervangen van de eerdergenoemde harde grenzen door overbrugbare zwakke grenzen die de confrontatie met 'de ander' wederom mogelijk maken.

People who live in sealed communities are diminished in their development. The wounds of past experience, the stereotypes which have become rooted in memory are not confronted. [...] It is only in crossing a boundary when people can see others as if for the first time.
(Sennett 1990:197)

Sennett stelt een stad voor als "een op open wijze begrensde verzameling van atmosferen die een eenheid zijn dankzij hun onderlinge verbondenheid middels zwakke grenzen." (Boomkens 1998:290) Deze opvatting betekent een breuk met de moderne opvattingen over functiescheiding (waarbij harde grenzen een uitgangspunt zijn). De door Sennett voorgestelde 'zwakke grenzen' worden gevormd door het laten overlappen van atmosferen in plaats van het segmenteren ervan. Deze atmosferen moeten niet verward worden met de stedelijke zones van

de modernistische stad, ze moeten gezien worden als gebieden met een diversiteit aan activiteiten, sociale gebeurtenissen, culturen of sociale klassen. De zwakke grens is het drempelgebied tussen de stedelijk atmosferen waar een hybridisering van deze verschillende atmosferen mogelijk wordt: hier "fuseren uiteenlopende sociale en culturele activiteiten, onbedoeld en ongepland, als simpel effect van de botsing of samenvloeiing van uiteenlopende culturen, praktijken of instituties." (Boomkens 1999:71) Tevens geeft hij een aantal voorbeelden van ruimten waar dit verschijnsel kan ontstaan:

Zwakke grenzen kunnen pleinen zijn, of dagmarkten of drukke winkelstraten tussen twee stadsdelen. Soms zijn het spoorwegstations of clusteringen van belangrijke instellingen of bedrijven.
(Boomkens 1998:398-399)

Het concept van de zwakke grenzen vindt een eenvoudige toepassing op de domeinenstructuur, die in dit onderzoek onderscheidt domeinen vallen namelijk onder de stedelijke atmosferen. De overlapping vindt, in termen van de distinctie tussen domein en ruimte, plaats waar het domein buiten de ruimtelijke grenzen treedt van zijn 'thuis'. Op deze plaatsen zijn zo meerdere relationele vormen aanwezig. In tegenstelling tot bij bubbles is er echter sprake van een continuïteit van domeinen, in plaats van een discontinuïteit. Ook hoeft er bij dit soort overppingen geen schaalverschil te zijn, atmosferen van dezelfde orde van grootte kunnen elkaar overlappen. Dit is bijvoorbeeld het geval in Boomkens voorbeeld van een winkelstraat tussen twee woonwijken. In dit voorbeeld zien we de wederzijdse invasie van parochiale ruimte door vreemd parochiaal domein. In schematische vorm zoals deze in de vorige paragraaf is geïntroduceerd biedt dit het volgende schema:

	(Fysieke) Publieke ruimte	(Fysieke) parochiale ruimte
Publiek domein	n.v.t.	Overloop van publiek stadspark naar homogene stadsdijk
Parochiaal domein	Toe-eigening van straatruimte door kantoormedewerkers tijdens rookpauze	Winkelstraat tussen twee stadsdelen (werkt in twee richtingen)

Tabel I.6: Overlappingen

I.3.3 Routes

Een derde en laatste vorm van overlapping is de domeinvreemde route. Dit soort routes ontstaan bij een (vaak herhalende) doorgang van personen of groepen door een bepaalde ruimte, met als gevolg een verstoring van de ‘normale’ relationele sfeer. Uiteraard is de route vooral van toepassing op de overlapping van het parochiale en het publieke.

Een verschijnsel dat kan leiden tot het ontstaan van een parochiale route door een publieke ruimte is wat door Lofland (1998:66) omschreven wordt als “familiarized locale”. De familiarized locales bestaan uit routes, rondes en bereik. Lofland beschrijft deze plaatsen als plaatsen in het publieke domein welke mensen of groepen dagelijks doorkruisen. Deze routinematige bewegingen zorgen voor een emotionele band tussen mens en ruimte en bieden tevens de mogelijkheid om vluchtbare ontmoetingen te laten uitgroeien tot meer betekenisvolle relaties.

Wanneer een groep op regelmatige basis dezelfde route aflegt (en deze plaatsen dus betekenis voor hen krijgen) kan het zijn dat de relaties van de groep onderling op dat moment de aanwezige publieke of parochiale sfeer van deze plaats verdringen of in ieder geval aan het wankelen brengen. Omgekeerd kan er ook een publieke route door een parochiale ruimte lopen. Hier geldt echter weer voor dat een te hoge intensiteit van dit soort bewegingen tot gevolg kan hebben dat de betekenis als doorgangsroute gaat overheersen en de parochiale sfeer verdrongen wordt. Deze vorm van drempelruimte is in de eerder gebruikte schematische vorm als volgt samen te vatten:

	(Fysieke) Publieke ruimte	(Fysieke) parochiale ruimte
Publiek domein	n.v.t.	Veelgebruikte ‘short cut’ door homogene stadswijk
Parochiaal domein	Studentenroute van station naar universiteit	Studentenroute naar universiteit door homogene stadswijk

Tabel I.7: Routes

I.3.4 Een labiel evenwicht

De besproken vormen van liminal spaces (bubble, overlapping en route) kunnen voorkomen in dezelfde fysieke ruimte, ook tegelijkertijd. Hoe meer van deze vormen voorkomen in een specifieke ruimte, hoe verder deze ruimte ‘doorregen’ raakt met

verschillende betekenissen. De ervaring van uitwisseling blijft bestaan zolang er nog sprake is van spanning tussen de betekenissen. Wanneer te veel groepen tegelijkertijd een te kleine mate van dominantie in dezelfde ruimte vertonen kunnen we niet langer meer spreken van liminal space, maar van publiek domein. Aan de andere kant mag een specifieke betekenis niet zo dominant zijn in een ruimte dat het andere betekenissen volledig verdrijft. Toegankelijkheid (fysiek of visueel) is daarom altijd een voorwaarde voor uitwisseling; de volledig afgeschermde ruimte laat geen penetratie van domeinen toe. De afscherming hoeft echter niet per definitie fysiek te zijn. Wanneer een groep te dominant is kan dit eveneens leiden tot afsluiting van de ruimte. Zolang de mogelijkheid tot een fysieke confrontatie met het vreemde echter aanwezig is, zal de mogelijkheid tot uitwisseling aanwezig zijn. Liminal space bestaat zo altijd als labiel evenwicht tussen opgenomen worden en uitgesloten worden.

Hiermee is het eindpunt van de theoretische verkenning van liminal space bereikt. In hoofdstuk 1 zijn de inleidende definities en de problematische aard van de domeinenstructuur in de stad met betrekking tot uitwisseling behandeld. Als antwoord op deze problematiek is het liminal space-concept geïntroduceerd in hoofdstuk 2. In dit hoofdstuk is dit concept uitgewerkt in termen van concreet te analyseren gedrag in de ruimte. Zo is een raamwerk onstaan voor het vinden van liminal space in de domeinenstructuur in de concrete stad. Dit raamwerk kan als basis dienen voor onderzoek naar de fysieke condities van liminal spaces.

II THEORETISCH RAAMWERK EN CASE-OPZET

In de literatuurstudie is beschreven hoe momenten van uitwisseling in de hedendaagse stad moeilijker tot stand komen als gevolg van de scheiding van domeinen (of atmosferen). Liminal space is omschreven als ruimte van culturele uitwisseling die in termen van atmosferen niet eenduidig is.

Om op zoek te gaan naar de ruimtelijke randvoorwaarden of kenmerken van drempelruimte moet de theorie uit de literatuurstudie worden bestudeerd in een concrete casestudy. Als basis voor deze casestudy zal in paragraaf II.1 een theoretische raamwerk worden opgesteld waarin de belangrijkste begrippen worden gedefinieerd. Dit raamwerk volgt uit de literatuurstudie. In paragraaf II.2 zal besproken worden hoe deze begrippen binnen de case bestudeerd zullen worden. Hier komen de opzet (voor- en hoofdonderzoek) en methode van de case aan bod. In II.3 zullen de resultaten van het vooronderzoek worden behandeld.

II.1 THEORETISCH RAAMWERK

Liminal space kan gevonden worden op plaatsen waar die in termen van atmosferen niet eenduidig is. Deze atmosferen kunnen omschreven worden als gebieden met homogene sociale en culturele activiteiten. Deze definitie is echter te breed om als uitgangspunt van een concrete studie te dienen.

In deze studie is daarom gekozen voor Loflands interpretatie van atmosferen. Volgens Lofland is de stad op basis van relationele vormen te ontleiden in drie domeinen: het publieke, het parochiale en het private domein (zie tabel II.1). Deze domeinen zijn volledig afhankelijk van de aanwezigheid van personen in een bepaalde ruimte en de verhouding tussen deze personen. Dit betekent dat domeinen tijdsafhankelijk zijn en ook in omvang sterk kunnen variëren.

Publiek domein	Dominerende relationele vorm is tussen vreemden Geen banden
Parochiaal domein	Dominerende relationele vorm is gemeenschappelijk Kennissenkring, buurt- en professionele banden
Privé domein	Dominerende relationele vorm is intiem Huishouden, familie en hechte vriendschappelijke banden

Tabel II.1: Definitie domeinen

Iedere plaats in de stad heeft een normale relationele vorm. In een woonstraat is deze bijvoorbeeld parochiaal, in een stadskern is dit publiek. Lofland noemt dit de fysieke ruimte. Binnen deze uitleg van stedelijke atmosferen vinden we drempelruimte op plaatsen waar de normale relationele vormen op worden verstoord. Op deze plaatsen overlappen activiteiten en is de atmosfeer dus ambigu. In de case wordt ingegaan op hoe drempelruimte kan ontstaan als gevolg

van verstoring van de (fysieke) publieke en parochiale ruimte.

	(Fysieke) publieke ruimte	(Fysieke) parochiale ruimte
Publiek domein		
Parochiaal domein		

Tabel II.2: Categorisering op verhouding tussen domeinen

In de literatuurstudie zijn drie ruimtelijke vormen onderscheiden waarop liminal space kan ontstaan: de bubble, de overlapping en de route. De bubble is een eiland van vreemd domein in een fysieke ruimte. De overlapping is te vinden op de grens van domeinen, wanneer deze grens niet duidelijk bepaald is. Van een route is sprake wanneer de verstoring van de relationele vorm ontstaat door een parochiale of publieke route.

	Bubble	Overlapping	Route
(Fysieke) parochiale ruimte/ Publiek domein	1	2	2
(Fysieke) publieke ruimte/ Parochiaal domein	9	16	3
(Fysieke) parochiale ruimte/ Parochiaal domein	1	2	2

Tabel II.3: Categorisering domeinen en ruimtelijke vormen

II.2 OPZET EN METHODIEK

Het doel van deze studie is het achterhalen van de manieren waarop de fysieke ruimte kan bijdragen aan het ontstaan van liminal space. In deze casestudy worden specifieke ruimtes die functioneren als liminal space onderzocht. Vanuit het theoretisch raamwerk volgen voor de casestudy de volgende deelvragen.

- 1) Welke activiteiten zorgen voor een verstoring van de normale relationele vorm?
- 2) Wat is de rol van de fysieke eigenschappen van de ruimte in deze activiteiten? Om deze twee vragen te beantwoorden zullen de plaatsen die functioneren als liminal space eerst moeten worden gevonden. Dit betekent dat er een vooronderzoek plaats moet vinden met als doel het vinden van deze plaatsen. In het hoofdonderzoek moeten vervolgens per gevonden plaats de bovenstaande deelvragen beantwoord worden.

Vooronderzoek

Het vinden van drempelruimte begint bij het ontleden van de stad in 'ruimtes' op basis van de definities uit het theoretisch raamwerk (Tabel II.1). Dit levert een onderscheid op tussen de private ruimte, de parochiale ruimte en de publieke ruimte. Op zoek gaan naar liminal space betekent hierin het op zoek gaan naar plaatsen waar de normale relationele vormen worden verstoord. Concreet houdt dit in dat gezocht moet worden naar 'domeinvreemde' activiteiten.

Toegankelijkheid speelt bij het toelaten van domeinvreemde activiteiten uiteraard een grote rol. De privéruimte is in principe niet vrij toegankelijk, de publieke ruimte is in principe altijd toegankelijk. Binnen de categorie parochiale ruimte moet echter een onderscheid gemaakt worden tussen de toegankelijke en ontoegankelijke parochiale ruimte.

Onder de toegankelijke ruimten vallen, naast de toegankelijke buitenruimte, ook publieke gebouwen, cafés en restaurants. Gadet (1999) heeft al laten zien hoe horecagelegenheden vaak geparochialiseerde ruimten zijn, waardoor we vooral in het stadscentrum deze gelegenheden als drempelruimte zouden moeten benoemen. Het feit dat veel horecagelegenheden op zich kunnen worden aangemerkt als liminal space is echter niet interessant, dit is van te veel factoren afhankelijk waarvan velen buiten het werkveld van dit onderzoek. Wat wel interessant is voor dit onderzoek, is waar parochiale gelegenheden zich opdringen in de publieke ruimte en hoe de fysieke ruimte daarop van invloed is. Winkels worden, hoewel toegankelijk, niet meegenomen in dit onderzoek; zij spelen praktisch geen rol in termen van deze afwijkingen.

Hoofdonderzoek

De plaatsen die volgens het vooronderzoek functioneren als liminal space worden in het hoofdonderzoek nauwkeuriger onderzocht. In dit hoofdonderzoek worden per ruimte de twee eerder genoemde deelvragen beantwoord.

Deze vragen worden beantwoord door het observeren van activiteiten in deze ruimtes. Een reeks observaties per ruimte vindt plaats op verschillende tijdstippen (domeinen zijn sterk tijdsafhankelijk), maar ook onder verschillende weersomstandigheden. (gebruik van een ruimte kan onder invloed van weersomstandigheden verschillen opleveren). Bij de observaties is allereerst gekeken hoe de verschillende relationele vormen tot uiting komen in verschillende activiteiten in een ruimte. Welke activiteiten behoren tot de normale relationele vorm? Welke activiteiten behoren tot de verstorende relationele vorm?

Vervolgens is de vraag: hoe verschilt het gebruik van de fysieke ruimte tussen de relationele vormen. Hoe wordt de ruimte gebruikt zodat dit een verstoring van relationele vormen oplevert? Welke gedeelten van de ruimte of objecten worden gebruikt in de verschillende activiteiten?

Projectgebied

Omdat de domeinen afhankelijk zijn van de relationele vormen kan de schaal van deze domeinen uiteenlopen van een kleine besloten ruimte, bijvoorbeeld een café, tot volledige stadsdelen. Het gekozen onderzoeksgebied, het gedeelte van Breda binnen de singels, bevat een groot aantal van deze schaalniveaus. Alleen domeinen op de hoogste schaalniveaus zijn niet terug te vinden in het onderzoeksgebied, deze ontstijgen het gebied in omvang. Voor dit onderzoek zijn echter vooral de lagere schaalniveaus van belang, hier speelt de inrichting van de ruimte een voornamere rol.

Hiernaast is het gebied relatief heterogeen in termen van de te onderzoeken domeinen. Zoals te verwachten is van een stadscentrum vindt men in het onderzoeksgebied het kernwinkelgebied en de voornaamste publieke instellingen. In het onderzoeksgebied zijn echter ook een aantal woonbuurten en kantoorlocaties te vinden.

II.3 RESULTATEN VOORONDERZOEK

Het vooronderzoek in het centrum van Breda heeft 36 ruimtes opgeleverd die functioneren als liminal space. Deze zijn als volgt onder te verdelen op basis van de verhouding tussen fysieke ruimte en (verstorend) domein. Het is opvallend dat veruit de meeste gevallen van liminal space zijn waargenomen in de categorie waar de (fysieke) publieke ruimte wordt verstoord door parochiaal domein. Een oorzaak hiervan kan zijn dat het onderzoeksgebied het centrumgebied van de stad bevat, wat voor het grootste gedeelte uit publieke ruimte bestaat. De tweede toe te passen categorisering gaat in op de vormen waarin overgangen van domeinen plaats vinden:

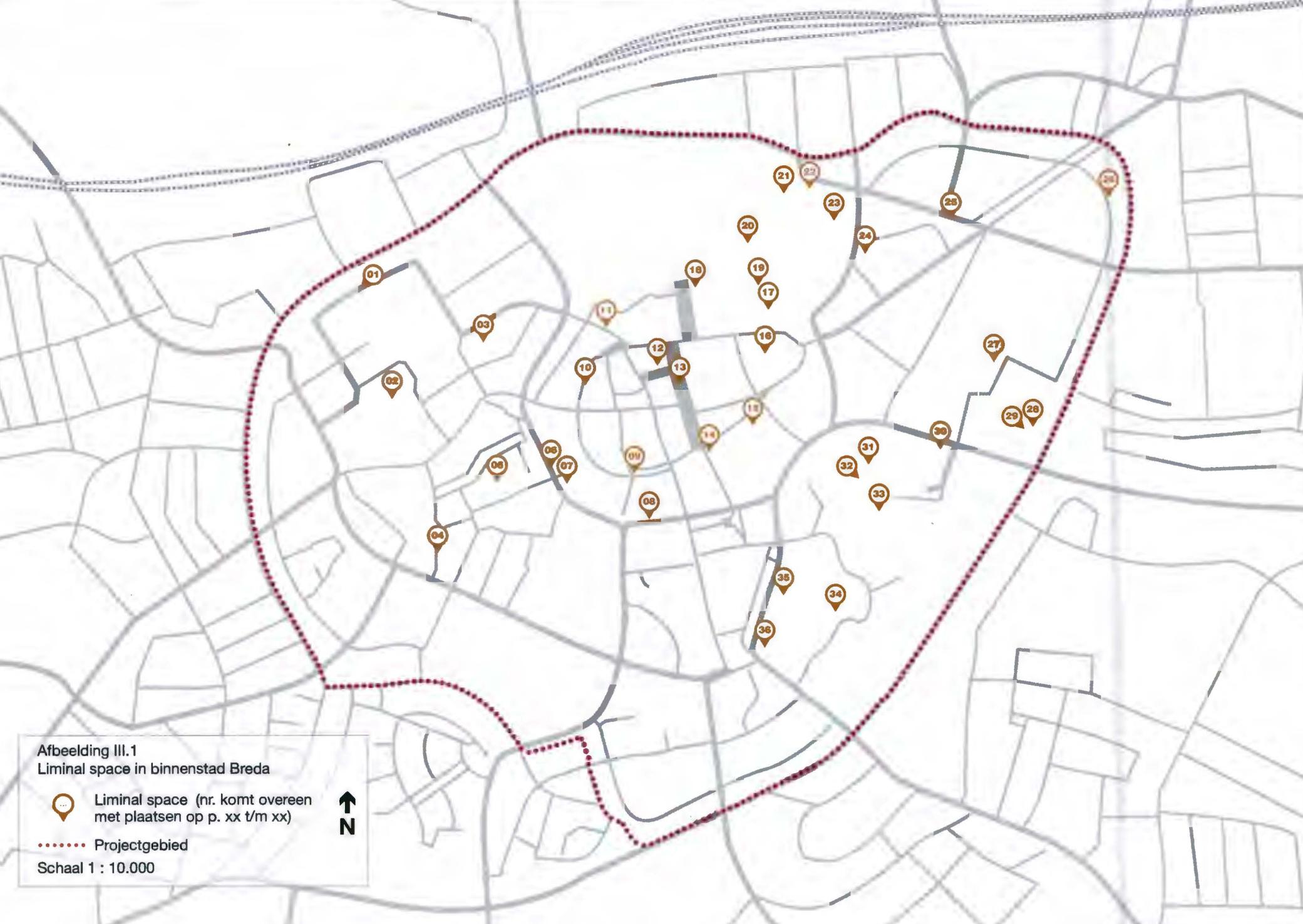
	Bubble	Overlapping	Route
(Fysieke) parochiale ruimte/ Publiek domein	1	2	2
(Fysieke) publieke ruimte/ Parochiaal domein	9	16	3
(Fysieke) parochiale ruimte/ Parochiaal domein	1	2	2

Tabel II.4: Gevonden aantal ruimtes die functioneren als liminal space in het centrum van Breda

De bovenstaande tabel laat weinig conclusies toe over de totale verhoudingen tussen de vormen van overlapping, ze zijn bijna volledig afhankelijk van verhouding in de categorie publieke ruimte-parochiaal domein. In deze categorie is te zien dat liminal space in de meeste gevallen het gevolg is van overlapping.

Omdat dit onderzoek kwalitatief van aard is, betekent een laag aantal waargenomen liminal spaces in een bepaalde categorie niet dat deze waarneming geen waarde kan hebben.

In het volgende hoofdstuk zullen de eigenschappen van deze ruimtes worden behandeld.

III CASE STUDY BINNENSTAD BREDA

In de binnenstad van Breda zijn 36 plaatsen gevonden die functioneren als drempelruimte. In dit hoofdstuk zullen deze plaatsen individueel worden behandeld. per plaats worden steeds de twee deelvragen beantwoord:

- 1) Welke activiteiten zorgen voor een verstoring van de normale relationele vorm?
- 2) Wat is de rol van de fysieke eigenschappen van de ruimte in deze activiteiten?

Door deze vragen te beantwoorden zal het functioneren van de ruimte als liminal space worden beschreven. Naast deze beschrijving zal van deze plaats een foto worden getoond en wordt in een schema zijn positie ten opzichte van zijn omgeving worden weergegeven.

In het volgende hoofdstuk zullen op basis van deze plaatsen algemene conclusies met betrekking tot liminal space worden getrokken

Afbeeldingen t/m pagina 43
Schema's liminal space

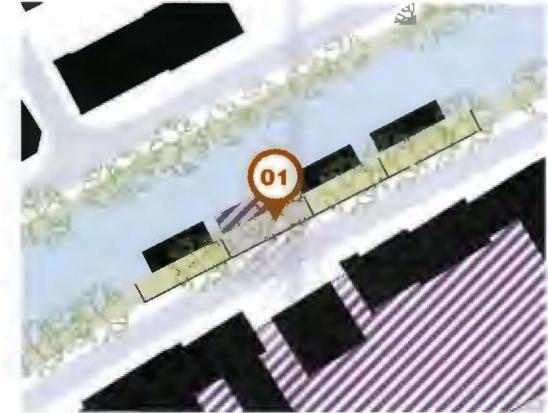
	Liminal space
	Bankje
	Parochiaal domein (toegankelijk)
	Parochiaal domein (ontoegankelijk)
	Privaat domein
	Domein onbekend
	Toegankelijke binnenuitruimte
	Bebouwing
	Groen
	Water

Schaal 1 : 2.000

01. Coffeeshop 'de Boot'

Publieke ruimte: doorgaande verkeersroute, woonstraat.
Parochiaal gebruik: overlapping bezoekers coffeeshop

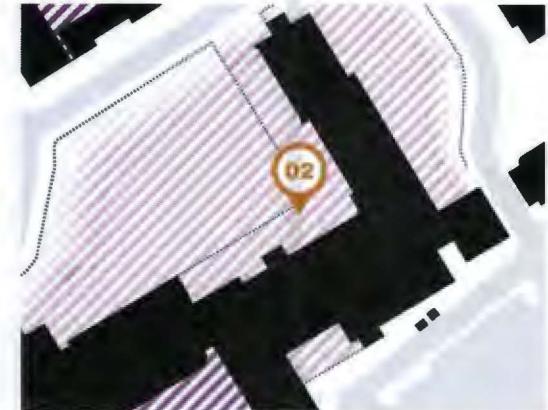
De bezoekers van een in een boot gesitueerde coffeeshop nemen 'bezit' van het trottoir en de parkeervakken rondom de ingang van de aanlegplaats van de boot. Ze gebruiken de schutting van de aanlegplaats en geparkeerde auto's om tegen te leunen. Andere gebruikers van de straat lijken deze groep te mijden.

02. St. Elisabeth Verpleeghuis

Parochiale ruimte: entree St. Elisabeth Verpleeghuis
(Vreemd) parochiaal gebruik: overlapping, bouwlieden

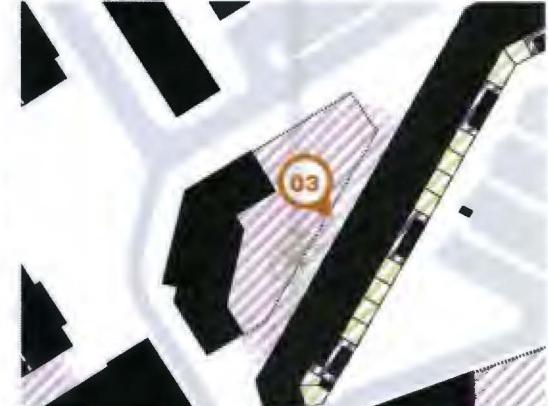
Het terrein tussen het bestaande verpleeghuis en de bouwplaats doet dienst als parkeerplaats voor zowel bezoekers als bouwlieden. Ook staat de bouwkeet op het parkeerterrein.

03. Nieuwe Dieststraat

Publieke ruimte: Pad tussen appartementen en basisschool
Parochiaal gebruik: Overlapping scholieren, bewoners

Aan de kant van het smalle woonpad wordt het hek gebruikt om tegen te leunen wanneer bewoners een praatje maken of als fietsenrek. De scholieren gebruiken het hek als onderdeel van activiteiten in de pauze. Aan het begin en einde van de schooldag staan ouders aan het hek op de kinderen te wachten.

04. Pelmolenstraat

Parochiale ruimte: woonstraat
(Vreemd) parochiaal gebruik: route werknemers

Over het algemeen een rustige woonstraat. Tijdens de lunchpauze trekken de werknemers van een nabijgelegen kantoor massaal door deze woonstraat,

05. Voetbalkooi Piramideplein

Parochiale ruimte: binnenplaats woonblok
(Vreemd) parochiaal gebruik: bubble, gebruikers voetbalkooi

Het Piramideplein is de binnenplaats van een woonblok. De achtertuinen van de woningen worden hier ontsloten. De voetbalkooi is een voorziening die gebruikers trekt van buiten het bouwblok. Tegelijk kan ook gezegd worden dat het gebruik van de voetbalkooi een vorm is van publiek trekken.

06. Bouwplaats Haven

Publieke ruimte: trottoir centrumgebied
Parochiaal gebruik: overlapping bouwlieden

Door de beperkte ruimte in het gebied, eigenen bouwlieden delen van de openbare ruimte toe tijdens de pauzes. Zij zijn vooral te vinden rond zitbare plaatsen zoals de plantenbakken rond het kadastergebouw.

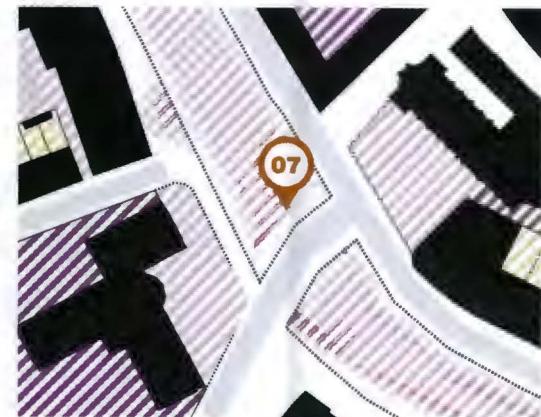

07. Bouwplaats Haven

Parochiale ruimte: bouwplaats

Publiek gebruik: overlapping, toeschouwen van werkzaamheden

Rondom deze bouwplaats in de binnenstad staan regelmatig voorbijgangers te kijken aan het hek.

08. Karnemelkstraat

Publieke ruimte: bushalte, straat in stadscentrum

Parochiaal gebruik: overlapping scholieren

Tijdens de pauzes van het ROC verspreiden de scholieren zich over de omgeving van de school. Tegenover de school waar het trottoir zeer breed is gebruiken zij de bankjes, bushokjes en fietsenrekken om in/op te zitten.

09. Zijingang Barones

Publieke ruimte: ingang Winkelcentrum

Parochiaal gebruik: bubble, werknemers

Bij de zijgang van het winkelcentrum de Barones gebruiken werknemers van de winkels de trappen om te eten en roken. Deze trappen dienen uiteraard ook gewoon als entree voor de Barones.

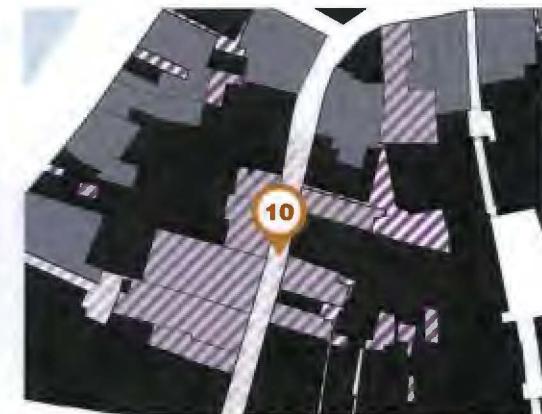

10. Cafés Visserstraat

Publieke ruimte: straat in stadscentrum

Parochiaal gebruik: overlapping cafébezoekers

In deze straat in het voetgangersgebied, waar voornamelijk cafés gevestigd zijn, wordt tijdens drukke uitgaansavonden de straat in de volle breedte opgevuld door cafébezoekers

11. Cafés Vismarktstraat

Publieke ruimte: straat in stadscentrum

Parochiaal gebruik: overlapping cafébezoekers

In deze straat (buiten het voetgangersgebied) wordt tijdens uitgaansavonden het trottoir bijna volledig ingenomen door cafébezoekers. De rijbaan wordt, hoewel 's avonds afgesloten, over het algemeen vrij gehouden.

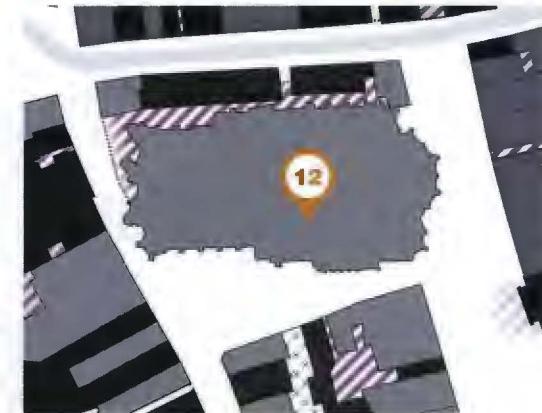

12. Grote Kerk Breda

Publieke ruimte: openbaar toegankelijk monument

Parochiaal gebruik: bubble, georganiseerd

De Grote Kerk voldoet vooral aan de criteria door het verschil in betekenis die ruimte voor mensen kan hebben (Religieuze ruimte, expositieruimte, culturele manifestaties).

13. Bordes Stadhuis

Publieke ruimte: Grote Markt, centrumgebied

Parochiaal gebruik: overlapping bruiloften

Rondom huwelijksvoltrekkingen wordt de publieke sfeer op en rond het bordes van het stadhuis verstoord door de bijbehorende rituelen. Naast de rituelen wordt de ruimte ook afgabakend door trouwauto's, koetsen e.d.

14. Cafés Halstraat

Publieke ruimte: straat in stadscentrum

Parochiaal gebruik: overlapping cafébezoekers

In deze straat in het voetgangersgebied, wordt tijdens drukke uitgaansavonden de straat in de volle breedte gebruikt door cafébezoekers van twee tegenover elkaar liggende cafés. Deze cafés trekken hetzelfde publiek.

15. Nieuwe Veste (centrum v.d. kunsten)

Parochiale ruimte: binnenplaats centrum voor de kunsten

Publiek gebruik: route, bubble

Het binnenplein van de Nieuwe Veste wordt vooral gebruikt tijdens pauzes van cursisten en werknemers. Deze activiteiten vinden vooral plaats rondom het muurtje bij de ingang, dat als statafel gebruikt wordt. Buitengangers gebruiken het plein vooral als doorsteek naar de bibliotheek. Ook maken zij in de zomermaanden gebruik van het terras.

16. Willem Merkxtuin

Parochiale ruimte: gezamenlijke binnentuin
Publiek gebruik: route, bubble

Deze collectieve binnentuin is overdag geopend voor publiek. Gedeeltes van deze ruimtes worden vanuit de aangrenzende bebouwing geclaimd door het plaatsen van meubilair door de bewoners. Dwars door de tuin loopt een pad dat de uitgangen met elkaar verbindt waارlangs een aantal bankjes staat. Vooral de bankjes die verder van de gevels staan worden gebruikt door 'buitenstaanders'.

17. Begijnhof

Parochiale ruimte: besloten woonhof
Publiek gebruik: bubble, publieke instelling

Het hof is overdag een aantal uren geopend voor publiek. Ook doet een woning dienst als museum, dat een aantal uur per week geopend is. Rondom de voordeuren langs de gevels wordt veel ruimte geclaimd door de bewoners.

18. Kasteelplein

Publieke ruimte: plein in binnenstad
Parochiaal gebruik: overlapping, route Cadetten KMA

Op het plein kruisen de publieke stroom (tussen station/park en winkelgebied) een parochiale stroom van de cadetten (tussen Academie en paviljoen). De trap bij de entree van het paviljoen wordt door cadetten veel gebruikt om te zitten.

19. Valkenberg bankjes I

Publieke ruimte: stadspark, bankjes

Parochiaal gebruik: bubble, daklozen, jongeren, senioren

Op de bankjes aan een secundaire route vormen zich verschillende groepen. Op deze plaats zijn vier bankjes naast elkaar geplaatst met in het midden een vuilnisbak. Groepen vormen zich over het algemeen binnen twee aaneengesloten bankjes, dus niet over de vuilnisbak heen. Bij de groepsvorming wordt de breedte van het pad nauwelijks gebruikt.

20. Valkenberg Zitkuil

Publieke ruimte: stadspark

Parochiaal gebruik: bubble uiteenlopende groepen

Rond een verdiept element in het stadspark (op relatief grote afstand van de hoofdroute) vormen zich dagelijks verschillende groepen. Vooral de randen worden gebruikt om op te zitten.

21. Valkenberg Waterkant

Publieke ruimte: stadspark, langs vijver

Parochiaal gebruik: bubble, vooral studenten

Aan de waterkant van de vijver in het stadspark zijn (in de zomer) bijna uitsluitend groepen studenten te vinden.

22. Valkenberg bankjes II

Publieke ruimte: stadspark, bankjes

Parochiaal gebruik: bubble, vooral fietsers en skaters

Op en rond de bankjes bij de hoofdentree van het park aan de stationszijde, zijn vooral grotere groepen te vinden dan bij de eerder genoemde bankjes (Y06). De groepen op deze plaats gebruiken vaak een groot gedeelte van het brede profiel, ook vaak voor het parkeren van fietsen, om te skaten of te voetballen.

23. Valkenberg bankjes III

Publieke ruimte: stadspark, bankjes

Parochiaal gebruik: bubble, gezinnen met kinderen

Het zestal bankjes rondom de speeltoestellen in het park worden vooral gebruikt door mensen met kinderen. Andere groepen blijven hier weg.

24. INCOM Internationaal Centrum

Publieke ruimte: trottoir, publieke parkeerplaats

Parochiaal gebruik: overlapping, bezoekers INCOM

De bezoekers van het internationaal centrum gebruiken na bezoeken een deel van het parkeerterrein.

25. Turks koffiehuis

Publieke ruimte: trottoir winkelstraat

Parochiaal gebruik: overlapping, bezoekers koffiehuis

Op het smalle trottoir rondom het hoekpand eigenen bezoekers van het koffiehuis het trottoir toe. Dit gebeurt vooral door fysieke aanwezigheid van de bezoekers, maar ook door het tijdelijk plaatsen van meubilair. Het trottoir wordt zo geblokkeerd voor andere gebruikers.

26. Stedelijk Gymnasium

Publieke ruimte: doorgaande verkeersroute

Parochiaal gebruik: overlapping, route scholieren

Buiten het hek, rondom de entree van het schoolplein, nemen scholieren in pauzes het trottoir 'in bezit'. Na schooltijd is dit zelfs ook het geval voor een deel van de rijweg. 's Ochtends en 's middags zorgen de fietsroutes van de scholieren ook voor parochialisering op de paden langs de singels.

27. Bouwplaats Turfschip

Parochiale ruimte: bouwplaats

Publiek gebruik: overlapping, toeschouwen van werkzaamheden

Rondom deze bouwplaats in de binnenstad staan regelmatig voorbijgangers te kijken aan het hek.

28. Skatepark Chasséveld

Publieke ruimte: parkeerplaats stadscentrum
Parochiaal gebruik: bubble, skaters

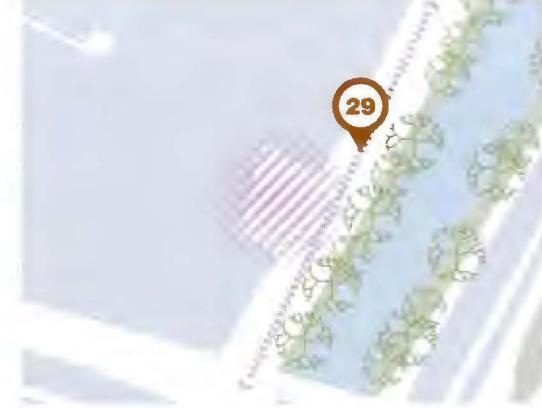
Dit skatepark ligt aan de rand van een grote publieke parkeerplaats in de binnenstad. Gebruikers skaten hier en hangen er rond. Ze gebruiken hierbij ook ruimte buiten het skatepark. Door zijn locatie op deze publieke plaats zijn er ook geregeld toeschouwers te vinden.

29. Skatepark Chasséveld

Parochiale ruimte: skatepark
(Vreemd) parochiaal gebruik: route van scholieren

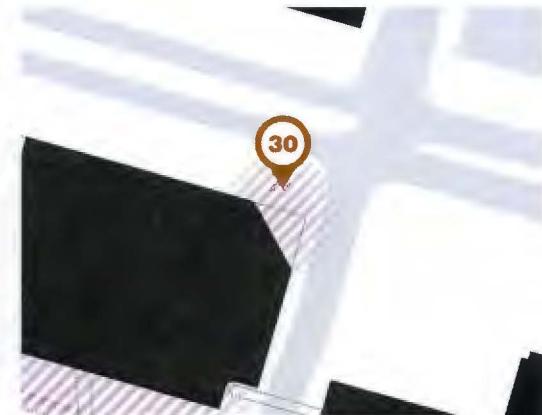
Hoewel in strikte zin een publieke plaats, moet de skatebaan en zijn directe omgeving wanneer in gebruik parochiaal genoemd worden. Deze parochiale ruimte wordt 's ochtend en 's middags doorkruist door grote groepen scholieren.

30. Stadskantoor

Publieke ruimte: entree stadskantoor
Parochiaal gebruik: overlapping ambtenaren

De entree van het stadskantoor zorgt vanzelfsprekend voor een publieke stroom. De trap wordt hiernaast ook gebruikt om op te zitten tijdens het wachten. De kozijnen en de muurtjes vlak naast de entree worden gebruikt om bij zonnig weer te zitten tijdens de pauzes. Bij regenachtig weer blijft men vooral onder de luifel.

31. Foyer Chasse Theater

Publieke ruimte: foyer stedelijke schouwburg

Parochiaal gebruik: overlapping publiek

De (publieke) foyer van de stadsschouwburg vult zich voor en na verschillende voorstellingen met bezoekers. Deze voorstellingen kunnen gezien worden als parochiale evenementen.

32. Achteringang Chasse Theater

Publieke ruimte: plein in stadscentrum

Parochiaal gebruik: overlapping theater

Het gedeelte van het Chassepark achter het theater wordt regelmatig gebruikt voor activiteiten vanuit het theater. Er worden dan bijvoorbeeld films vertoond op het plein dat normaliter leeg is. De faciliteiten die hiervoor nodig zijn initiëren de overlapping. Dit wordt uitgebreid doordat bezoekers zelf hun zittingen meenemen.

33. Chassepark

Publieke ruimte: plein in stadscentrum

Parochiaal gebruik: route ambtenaren

Tijdens de lunchpauze doorkruisen grote groepen ambtenaren dit plein op weg naar het winkelgebied. Opvallend is hierbij dat niet de kortste weg over het plein wordt gevuld, maar de lijnen van de paden.

34. Zitkuil Breda's Museum

Publieke ruimte: verdieping bij entree museum
Parochiaal gebruik: bubble, jongeren

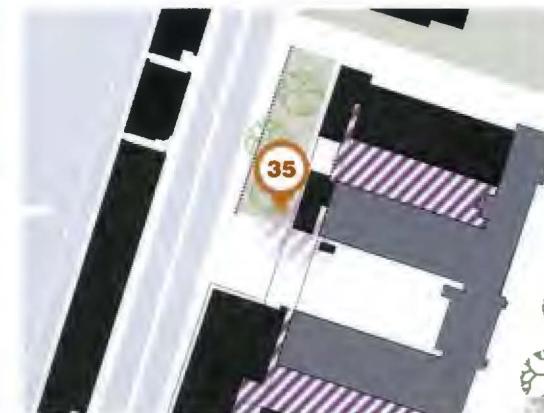
Voor de ingang van het Breda's Museum vormen jongeren groepen op de randen van het verlaagde element.

35. Kantoorcomplex, Breda's Museum

Publieke ruimte: plein entree museum
Parochiaal gebruik: overlapping werknemers

Het plein is aan drie zijden afgesloten door kantoorpanden en het Breda's Museum. Het gebruik door de gebruikers van de kantoorpanden is sterk afhankelijk van het weer. Over het algemeen blijven ze langs de gevel. Bij zonnig weer wordt meer het midden van het plein opgezocht, ook om bijvoorbeeld te voetballen. Bij regenachtig weer wordt geschuild onder de onderdoorgang.

36. MEZZ

Publieke ruimte: straat/plein stadscentrum
Parochiaal gebruik: overlapping bezoekers

Rondom optredens waaieren bezoekers uit over het plein voor de MEZZ. Het terras kan gezien worden als een overgangsplaats tussen het (parochiale) evenement en de publieke ruimte.

IV CONCLUSIES

In dit deel is liminal space bestudeerd door het begrip duidelijk in te kaderen en het vervolgens te gaan onderzoeken in casestudy in het centrum van Breda. Dit heeft 36 plaatsen opgeleverd die (op enig moment) functioneren als liminal space. In hoofdstuk III zijn de plaatsen die functioneren als liminal space individueel behandeld. In dit hoofdstuk volgen algemene conclusies met betrekking tot de eigenschappen van plaatsen die functioneren als liminal space. Tevens zullen kansen en bedreigingen voor liminal space worden geformuleerd.

Het grootste gedeelte van de liminal spaces is waargenomen in en rond de historische kern van het centrum. Hierbij valt op dat de drukste plaatsen, de Grote Markt, de Ginnekenstraat (de hoofdwinkelstraat van Breda) en de Haven nauwelijks functioneren als liminal space. Een mogelijke uitleg hiervoor is dat deze ruimtes sterk geprogrammeerd zijn en geen andere activiteiten toelaten. In het Valkenberg Park, dat een veel minder geprogrammeerde ruimte is, zijn namelijk wel veel plaatsen gevonden die functioneren als liminal space. Hiernaast is duidelijk dat in homogeen woongebieden ruimte die functioneert als liminal space schaars is in vergelijking met gebieden waar functies meer gemengd zijn.

Wanneer de resultaten worden gecategoriseerd volgens het theoretisch raamwerk is duidelijk dat liminal space vooral ontstaat als gevolg van de parochialisering van (fysieke) publieke ruimte. De overlapping van parochiaal domein in de publieke ruimte is vooral te vinden op plaatsen waar geen parochiale buitenruimte aanwezig is. Hierdoor wordt uitgeweken naar de publieke ruimte.

Parochiale bubbles kunnen enerzijds ontstaan als gevolg van een plaats met een zeer specifieke functie (bijvoorbeeld een skatepark). Veel vaker ontstaan deze bubbles echter rondom zitplaatsen in de openbare ruimte. Dit kunnen formele of informele zitplaatsen zijn.

Verstoringen van de parochiale ruimte zijn weinig waargenomen. Waar deze zijn waargenomen was dit vooral het gevolg van de aanwezigheid van een specifieke functie (bijvoorbeeld voetbalkooi).

Concluderend zijn een aantal kansen voor het bevorderen van het functioneren van een ruimte als liminal space te benoemen:

- Het groeperen van verschillende functies rondom een ruimte
- Het verankeren van publieke aan parochiale ruimte en andersom
- Het injecteren van homogeen gebied met afwijkend programma

De belangrijkste bedreigingen voor het functioneren van een ruimte als liminal space zijn:

- De scheiding van ruimtegebruik door verschillende gebruikersgroepen
- Grootchalige monofunctionele gebieden
- Een te sterke dominantie van een bepaalde gebruikersgroep in een openbare ruimte
- Het programmeren van de ruimte

Met betrekking tot de vormgeving kan het vorige hoofdstuk gebruikt worden als stalenkaart. In algemene zin zijn er echter weinig conclusies te trekken met betrekking tot de vormgeving van ruimtes die functioneren als liminal space.

DEEL B

MOLS-TERRAEN

Liminal space is dus niet te ontwerpen. Het kan als concept echter wel gebruikt worden om te reflecteren op de manier waarop in een plan wordt omgegaan met atmosferen en spanningen. Voor het projectgebied zal dan ook een stedenbouwkundig plan gemaakt worden waarbinnen gekeken wordt waar de spanningen tussen atmosferen te vinden zijn. Voor het omgaan met deze spanning zal een openbare ruimtestrategie moeten worden geformuleerd. Het liminal space-concept kan tenslotte worden gebruikt om te reflecteren op de gekozen openbare ruimte-strategie.

Het gebied dat is gekozen om het hiervoor genoemde idee te onderzoeken is het Mols-terrein. Dit gebied ligt in de binnenstad van Breda (het gebied binnen de singels), tegen het oudste gedeelte van de stad. Alleen een enkele rij lintbebouwing

scheidt het projectgebied van de belangrijkste winkelstraat van de binnenstad. Het grootste gedeelte van het projectgebied bestaat uit een publiek parkeerterrein. Dit parkeerterrein is al in handen van een ontwikkelaar. Een aantal panden in het gebied wordt al tijdelijk verhuurd in afwachting van de ontwikkeling van het gebied.

In het eerste hoofdstuk zal de rol van het projectgebied in de stad en het projectgebied zelf worden geanalyseerd. Vervolgens zal in hoofdstuk VI het concept voor het projectgebied worden geïntroduceerd: de stadsfoyer. In hoofdstuk VII zullen de verschillende aspecten van het stedenbouwkundig plan worden belicht. Hoofdstuk VIII zal de inrichting van de foyer worden behandeld. Tenslotte zal worden gereflecteerd op de manier waarop de openbare ruimte-strategie zich verhoudt tot het liminal space-concept.

V ANALYSE

V.1 PROJECTGEBIED IN BREDA

Het projectgebied maakt al een lange tijd deel uit van de geschiedenis van Breda. In de 15e eeuw is Breda een ommuurde kern. Vanaf deze kern lopen drie wegen (of 'eindes') naar nabijgelegen dorpen. Langs de zuidelijke weg, het Ginnekeneinde, ontwikkelen zich op de plaats van het projectgebied agrarische activiteiten. Er ontstaat een verkaveling met lange smalle kavels, waarin de bebouwing is georiënteerd op het Ginnekeneinde.

In de 17e eeuw is begonnen met de bouw van de vestingwerken en worden de oude stadswallen afgebroken. Hierbij komen de drie eindes, en daarmee het projectgebied, binnen de vestingwerken te liggen. Binnen de nieuwe stadsgrenzen ontstaan nieuwe straten vooral als zijstraten van deze eindes. Deze eindes gaan functioneren als hoofdwegen met stadspoorten aan de rand van de stad. De functie van het projectgebied blijft agrarisch. De nieuw geannexeerde gebieden worden vooral gebruikt voor agrarische activiteiten.

In 1869 werd begonnen met het ontmantelen van de vestingwerken. Op basis van de contouren van de vestingwerken werden singels aangelegd. De overige vrijgekomen grond maakt een verdere groei van de stad mogelijk. Een aantal grote gebieden, waaronder het gebied aan de oostzijde van het projectgebied, werden ingericht als militaire terreinen.

Tegelijkertijd werden agrarische activiteiten steeds meer naar locaties buiten de singels verplaatst. Voor het projectgebied had dit als gevolg dat de voormalige akkers steeds verder werden bebouwd.

In de twintigste eeuw moest Breda gaan uitbreiden buiten de singels. Om de binnenstad bereikbaar te houden moesten de verbindingen met de gebieden buiten de singels worden verbeterd. Dit gebeurde door twee doorbraken in de binnenstad: een aan de oostzijde en een aan de westzijde. Aan de oostzijde sneed de ontsluitingsweg een deel van het militaire terrein af. Dit had als resultaat dat 'de Lange Stallen' werden losgesneden van het militaire terrein en de ontsluitingsweg aan het projectgebied kwam te liggen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw is tevens het winkelhart autovrij gemaakt.

< Afbeelding V.1

Ontwikkeling binnenstad Breda, 16e, 18e, 19e en 20e eeuw

Bebouwing
Water
Stadswal
Wegen

Uitleggebied
Militair terrein
Stadsdoorbraken
Grens projectgebied

Afbeelding V.2
Binnenstad: Infrastructuur

- NS-station
- Fietsenstalling
- Parkeerterrein / -garage
- Ontsluiting binnenstad
- Voetgangersgebied
- Projectgebied

Schaal 1 : 10.000

INFRASTRUCTUUR

Het infrastructurele systeem van Breda bestaat uit een buiten- en binnenring, deze zijn met elkaar verbonden door radialen. De buitenring bestaat uit de zuidelijke en noordelijke rondweg en de snelwegen die aan de oost- en westzijde van de stad liggen. De binnenring, die het stadscentrum omringt, bestaat voor het grootste gedeelte uit de buitensingel. In de kern van het stadscentrum bevindt zich het voetgangersgebied. Vanaf de binnenring wordt het stadscentrum ontsloten door middel van de twee ontsluitingswegen (de in de vorige paragraaf behandelde stadsdoorbraken). Aan deze ontsluitingswegen zijn de toegangswegen tot alle grootschalige parkeervoorzieningen gelegen, zowel voor fietsen als auto's.

Uit afb.1.2 blijkt de strategische positie van het parkeerterrein in het projectgebied. Aan de noord- en westzijde ligt het direct aan het voetgangersgebied, aan de oostzijde ligt een van de ontsluitingswegen van het centrum.

FUNCTIES

In Breda bevinden zich drie voorzieningencentra die functioneren op de schaal van de regio: de binnenstad, de woonboulevard en Steenakker. Op de woonboulevard zijn de gebruikelijke branches te vinden: keuken-, meubel-, en witgoedwinkels. Op de Steenakker zijn vooral bouwmarkten en autodealers te vinden. De binnenstad heeft een divers winkelaanbod, vooral in niet-dagelijkse goederen. In de binnenstad bevinden zich ook de voornaamste culturele en uitgaansvoorzieningen.

De toekomstige rol van de binnenstad wordt zowel beïnvloed door bredere maatschappelijke ontwikkelingen als ontwikkelingen binnen de regio. In de detailhandel zijn twee ontwikkelingen belangrijk: de opkomst van internetwinkelen en de mogelijke komst van megamalls in Nederland. Internetwinkelen heeft er vooral toe geleid dat een aantal branches uit de binnenstad verdwijnen (bijv. witgoed en reisbureaus). Dit wordt echter in aantrekkelijke centra gecompenseerd door een toename van het aandeel recreatief winkelen (RPB 2007:25). De komst van een megamall lijkt, los van de vraag of deze wenselijk zijn in Nederland, voorlopig van de baan nu de megamall bij Tilburg er niet komt.

Ook op lokaal niveau zal de binnenstad geen concurrentie krijgen van nieuwe winkelconcentraties. Hoewel bedrijventerrein Steenakker zal worden uitgebreid met 15.000 m² detailhandel en een 'megabioscoop', zal het terrein al geheel waarschijnlijk niet gaan concurreren met de binnenstad. De detailhandel zal vooral bestaan uit branches in dagelijkse artikelen. De bioscoop zal vooral concurreren met de bioscoop in de binnenstad, als uitgaansgebied zal Steenakker echter verder niet ontwikkeld worden (Gemeente Breda, 2009).

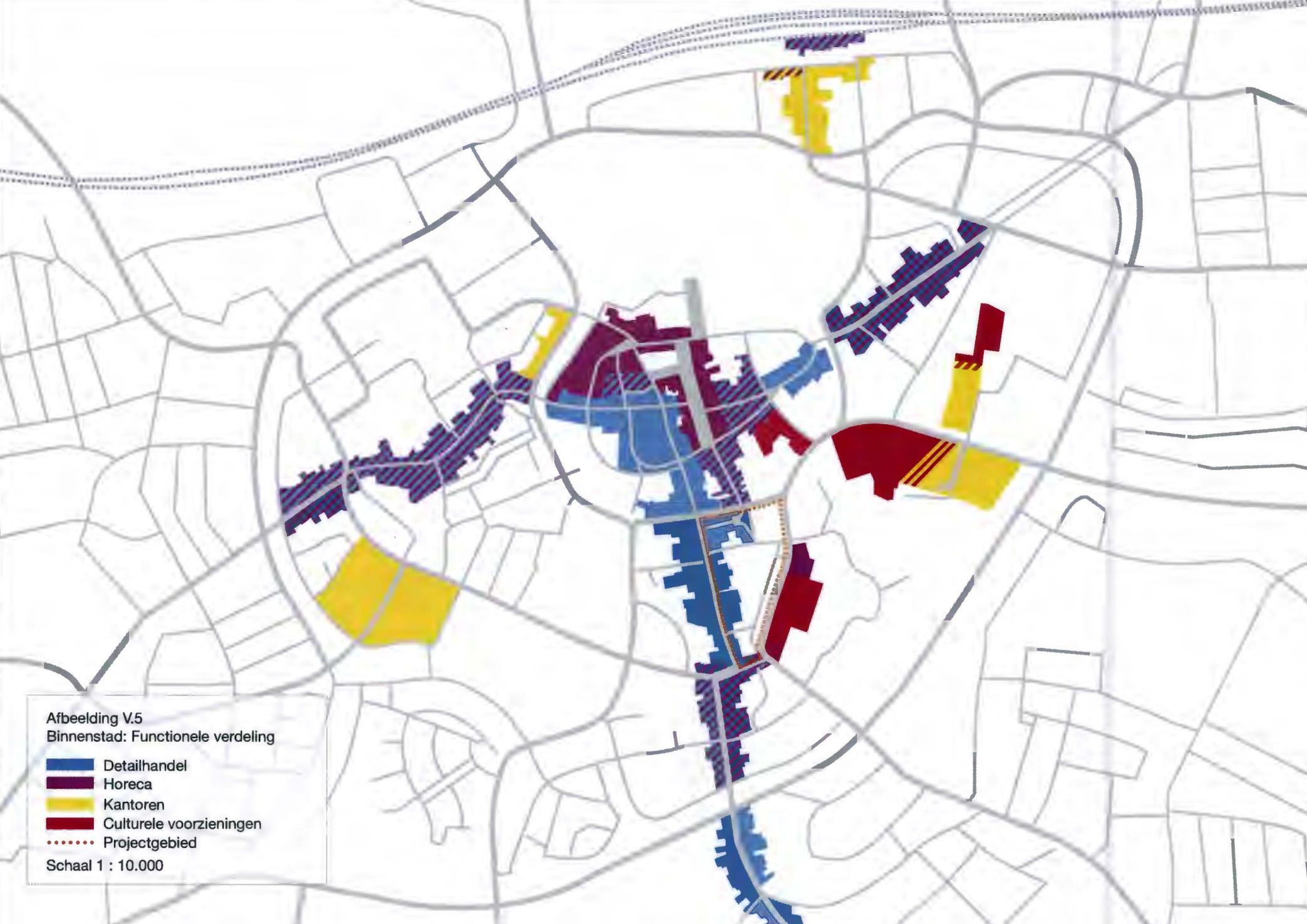
Afbeelding V.3
Breda: Infrastructuur

Hoofdwegen Breda
Projectgebied

Afbeelding V.4
Breda: Voorzieningencentra

Steenakker
Woonboulevard
Centrum
Projectgebied

In de laatste detailhandelsnota (Gemeente Breda, 2002) wordt aangegeven dat er in de binnenstad een extra behoefte van 10.600 tot 47.000 m² vvo aan detailhandel zou zijn in 2015. Dit was nog ruim voor de financiële crisis, dus kan afgevraagd worden hoe reëel deze cijfers op het moment zijn.

Binnenstad

De binnenstad van Breda is (en blijft) dus het belangrijkste gebied met betrekking tot recreatief winkelen, uitgaan en cultuur in de regio Breda. Wanneer echter wordt gekeken naar de locaties van de verschillende functies blijkt dat van een mixed-use gebied niet echt (meer) sprake is. Tot de jaren tachtig van de vorige eeuw was bijvoorbeeld op de Grote Markt nog een mix van musea, winkels en horeca te vinden. Tegenwoordig wordt het gebied van de Grote Markt tot de Haven gedomineerd door horeca. In de eerder genoemde Ginnekenstraat en het verlengde hiervan zijn enkel winkels van grote winkelketens te vinden. De culturele voorzieningen zijn in de laatste 15 jaar geconcentreerd aan de oostzijde van het centrum, in de rand van het Chassépark.

De scheiding van de functies in de binnenstad leidt er ook toe dat er op verschillende plaatsen in de binnenstad verschillende activiteiten plaatsvinden. Deze activiteiten bepalen de atmosfeer van een ruimte. In de Bredase binnenstad zijn de atmosferen te onderscheiden in drie verschillende circuits: winkelen, uitgaan en culturele activiteiten. (afb.V.6). Het projectgebied is ingesloten tussen deze drie circuits.

De functionele verdeling in de binnenstad heeft niet alleen consequenties voor het soort activiteiten dat zich op een bepaalde plaats afspeelt, het bepaalt ook de tijdstippen waarop en het ritme waarin deze activiteiten plaatsvinden. De verschillende ritmes kunnen er voor zorgen dat gebieden op bepaalde momenten overvol en op andere momenten uitgestorven zijn. In de Ginnekenstraat is activiteit tijdens de openingsuren van de winkels, de straten ten noorden van de Grote Markt leven vooral op de uitgaansavonden. Het projectgebied sluit aan bij zowel het 'dagnet' als het 'nachtnet' van de binnenstad.

Gebruikers

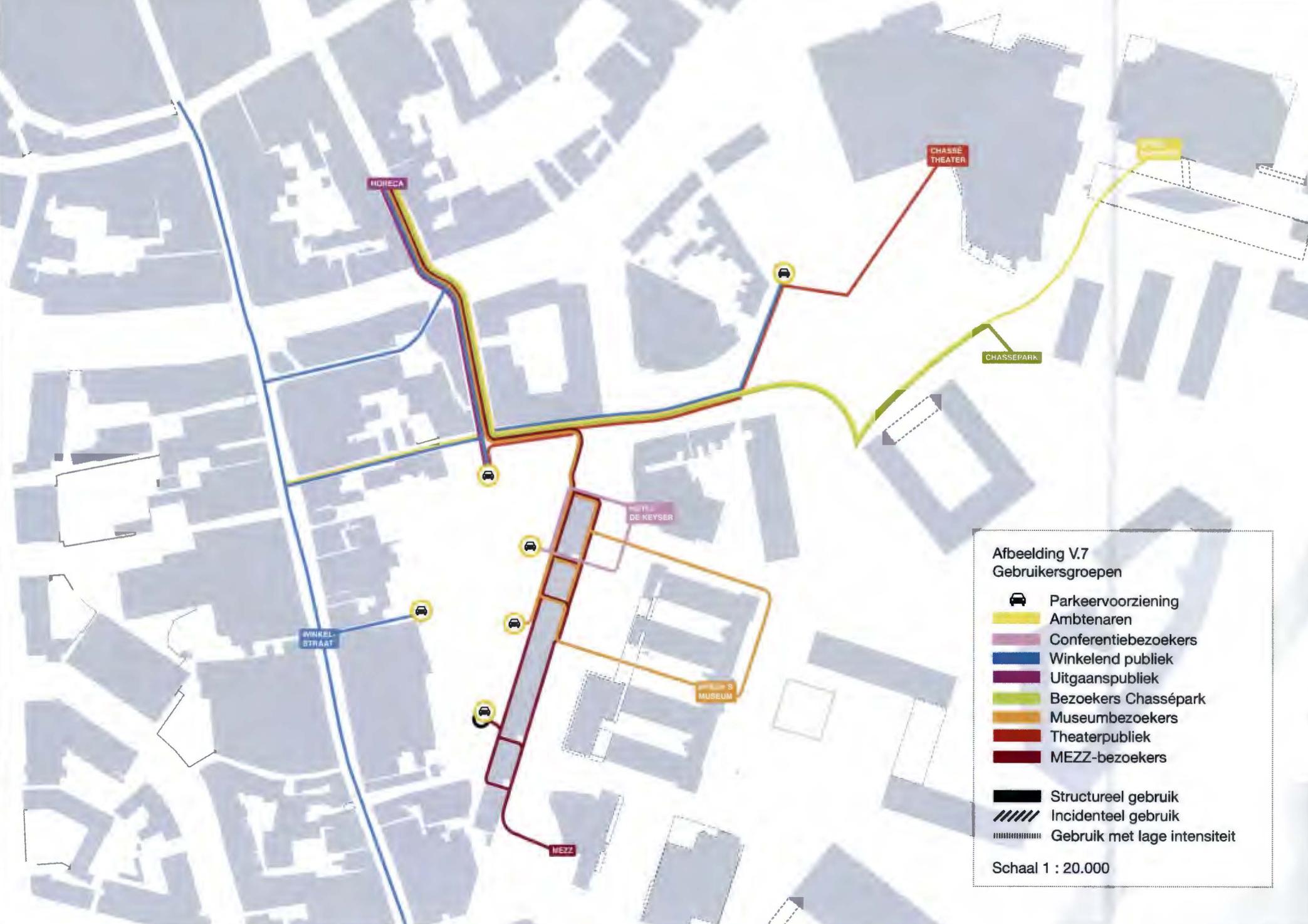
Uit de analyse van het gebruik van de ruimte in het projectgebied blijkt dat een groot aantal gebruikersgroepen, al dan niet tegelijkertijd, gebruik maken van het gebied (afb.1.8). Er is een tweedeling te maken in de manier waarop het gebied wordt gebruikt. Enerzijds wordt het gebied gebruikt door voetgangers die het gebied doorkruisen om zo snel mogelijk hun bestemming te bereiken. Anderzijds is het een aankomst- en vertrekplaats voor een bezoek aan de binnenstad. In de vorige paragraaf werd al gewezen op de strategische ligging van het parkeerterrein

Afbeelding V.6
Drie Circuits

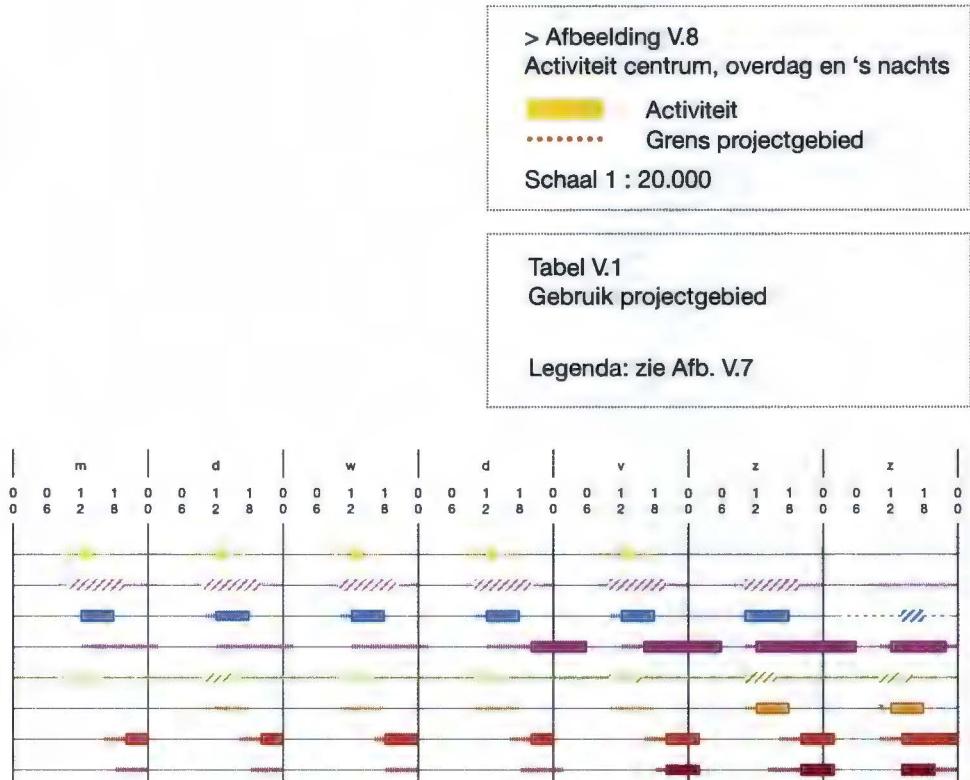
..... Grens projectgebied

Schaal 1 : 20.000

ten opzichte van het voetgangersgebied. Nu blijkt ook de strategische ligging van het parkeerterrein ten opzichte van verschillende bestemmingen in de binnenstad; op verschillende momenten van dag/week maken verschillende groepen gebruik van het parkeerterrein.

Geen van de gebruikers verblijft lang in het gebied, over het algemeen zoekt men zo snel mogelijk de weg naar zijn bestemming. Het feit dat de verschillende groepen gebruik maken van de ruimte (al is het maar omdat het de kortste route oplevert) geeft wel aan dat het gebied een centrale functie in de stad heeft.

Afbeelding V.8
Binnenstad: OR-structuur

- Grote Markt
- Stadskern
- Uitlopers
- Chassépark
- Haven
- Valkenberg Park
- Singels
- Projectgebied

Schaal 1 : 10.000

V.1.6 Openbare ruimte-structuur

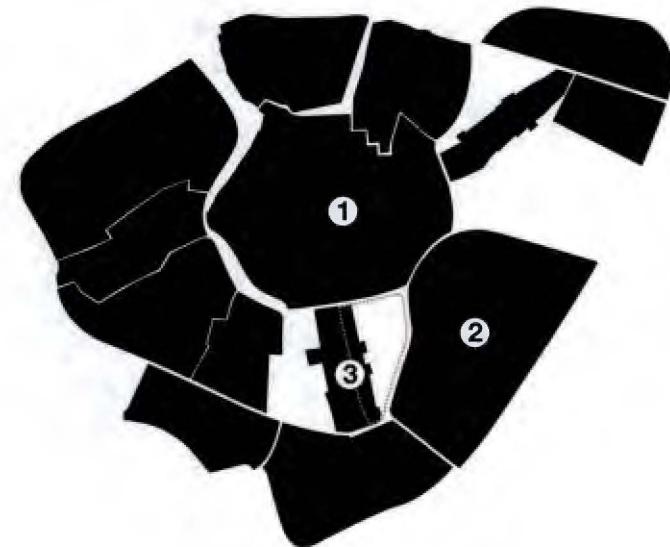
In de openbare ruimte-structuur van de stad is de ontwikkeling van de stad terug te lezen. De 15e-eeuwse kern is samengesteld uit pleintjes en straatjes. Vanaf deze kern lopen de drie eindes naar de singels. In de projecten die zijn gerealiseerd is de richting van de ruimtes veelal aangepast aan de loop van de eindes, als radiaLEN van kern naar singel. Uitzonderingen op deze structuur zijn vooral de parken, het Chassépark en het Valkenberg.

Binnen de openbare ruimte-structuur heeft een aantal plaatsen in de stad ruimtelijke kwaliteiten die karakteristiek zijn voor de binnenstad van Breda. Dit zijn de ruimtes waarmee Breda zich onderscheid ten opzichte van andere steden. In veel gevallen zijn dit ruimtes met een cultuurhistorische waarde (zoals de vele straatjes in de middeleeuwse kern) maar ook recentere projecten (het Chassépark) kunnen deze betekenis hebben.

Het projectgebied heeft een centrale plaats in het netwerk van deze karakteristieke ruimtes. Vooralsnog is het echter een blinde vlek in dit netwerk: het is de 'missing link' die het Chassépark en de singel met de Ginnekenstraat en de stadskern zou kunnen verbinden.

V.2 STEDELIJK WEEFSEL

Bij de behandeling van de ontwikkeling van Breda is al weergegeven hoe Breda zich heeft ontwikkeld. Vanaf het begin van de vorige eeuw zijn de stadskern, de eindes en singels constante elementen in de binnenstad geweest. De overige gebieden in de binnenstad zijn sinds die tijd ontwikkeld en in veel gevallen al herontwikkeld. Het resultaat van deze ontwikkeling is dat het stedelijk weefsel van de binnenstad nu bestaat uit een kern met daaromheen een ring van fragmenten met verschillende eigenschappen (afb. V.10). Het projectgebied ligt als een restruimte tussen drie van deze weefsels, te weten de stadskern, de Ginnekenstraat en het Chassépark. De weefsels hebben verschillende karakteristieken op het gebied van bebouwingsmorphologie, de verhouding tussen private en openbare ruimte en de inrichting van de openbare ruimte. Op de komende pagina's zullen de karakteristieken van deze weefsels en de manier waarop deze samen komen in het projectgebied worden behandeld.

Afbeelding V.9

Breda centrum: Stedelijk weefsel ontleed

1

Stadskern - organische structuur, gesloten bouwblokken

2

Chassépark - campusmodel

3

Ginnekenstraat - lintstructuur

.....

Projectgebied

Afbeelding V.10
Weefsel: Bebouwingsmorphologie

Bebouwing
 Kavelgrens
 Grens weefsel

Schaal 1 : 5.000

Morfologie

De drie delen van het stedelijk weefsel rondom het plangebied hebben verschillende morfologische kenmerken. De stadskern heeft de 'organische' structuur van de middeleeuwse stad, de Ginnekenstraat heeft een lintstructuur, het Chassépark is opgezet volgens het campusmodel.

De organische structuur van de stadskern kenmerkt zich door een onregelmatig stratenpatroon met de Grote Markt als middelpunt. De bebouwing ligt in gesloten bouwblokken, samengesteld uit kleinschalige panden van 3 of 4 bouwlagen, direct aan de straten. De openbare ruimte in dit weefsel wordt zo volledig bepaald door het stratenplan. De lintstructuur van de Ginnekenstraat vindt zijn oorsprong in een van de middeleeuwse eindes. Het volledig verdichte gebied heeft een sterke hiërarchie met de Ginnekenstraat als hoofdstraat en een aantal zijstraten. Deze hiërarchie blijkt uit de oriëntatie van de bebouwing. Net als bij de stadskern wordt de porositeit volledig bepaald door de straten.

Op het Chassépark zijn gebouwen als losse objecten op het grondvlak geplaatst. Van een bepaalde structuur is hier nauwelijks sprake. Lange zichtlijnen zorgen voor de eenheid van het grondvlak. De objecten variëren in hoogte van 12 tot 42 meter en hebben geen voor- en achterkant; alle gevels hebben dezelfde relatie met de openbare ruimte. Wegen en paden doorsnijden het grondvlak om de gebouwen met elkaar te verbinden. Het Chassépark kent geen traditionele ruimtes als straten en pleinen, het gebied is een groot open veld dat soms onderbroken wordt door bebouwing. Dit zorgt voor een totaal verschillende porositeit ten opzichte van de stadskern en de Ginnekenstraat. De porositeit van het campusweefsel wordt bepaald door de ruimte tussen objecten. In afb V.13 is te zien hoe de verschillen in porositeit leiden tot verschillen in de visuele relaties met het projectgebied.

Afbeelding V.11
Foto's straatbeelden
Kern - Ginnekenstraat - Chassépark

Afbeelding V.12

Weefsel: Ruimte en porositeit

- ██████ Prive-ruimte
- █████ Collectieve ruimte
- ████ Openbare ruimte
- ..... Projectgebied

Schaal 1 : 5.000

Niet-publieke ruimte

De verschillende structuren van de deelgebieden zorgen voor verschillende verhoudingen tussen de publieke en de private ruimte.

In de stadskern is het totale stratenplan publiek gebied. De private en collectieve buitenruimte bevindt zich zonder uitzondering binnen in de bouwblokken. Deze kunnen de vorm hebben van een binnenplaats, een achtertuin of een balkon. Voor de Ginnekenstraat geldt dezelfde strikte scheiding tussen publieke ruimte en de collectieve en private ruimte. Hier zijn alle niet-publieke ruimtes gelegen aan de achterzijde van de bebouwing. Door de sterke verdichting van het weefsel bevinden de meeste van deze ruimtes zich op niveau +1.

Op het Chassépark is gekozen voor een andere verhouding tussen publieke, collectieve en private ruimte. Alle ruimte buiten de objecten is publiek. De private buitenruimtes bevinden zich in alle objecten binnen het bouwblok, maar zijn georiënteerd op de publieke ruimte. Waar er op het Chassépark binnenplaatsen zijn, zijn deze publiek toegankelijk.

Afbeelding V.13
Foto's niet-publieke ruimte
Kern - Ginnekenstraat - Chassépark

Afbeelding V.14
Weefsel: Inrichting Openbare ruimte

- Autoroute
- Bestrating
- Gras
- Braakliggend terrein
- Grens weefsel

Schaal 1 : 5.000

Inrichting openbare ruimte

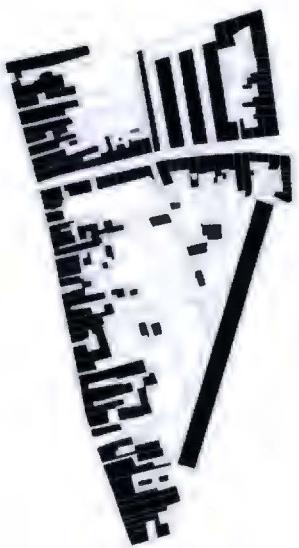
De stadskern is volledig bestaat met een grijze natuursteen. Er is een onderscheid gemaakt tussen de Grote Markt, het voetgangersgebied en de overige straten door een afwijkende steen- of detailkeuze. De straatverlichting in het voetgangersgebied, met uitzondering van de Grote Markt, bestaat uit aan de gevel bevestigde straatlantaarns. De bekleding van gevels is per pand verschillend. Het principe is echter vaak hetzelfde: een bakstenen gevel, vaak met een glazen plint.

De Ginnekenstraat heeft dezelfde inrichting als het voetgangersgebied in de stadskern. De zijstraten zijn echter bestaat met rode klinkers. De gevels zijn ook bekleed volgens de principes van de stadskern.

Het grootste gedeelte van het maaiveld van het Chassépark is bekleed met gras. Hiernaast zijn nog 2 soorten verharding gebruikt. De verharding van de promenade aan de zuidkant van het Chassétheater bestaat uit vlakken asfalt en natuursteen. De eerder genoemde paden en wegen over het Chassépark hebben een klinkerbestrating. De keuze voor verschillende objecten wordt benadrukt in de materialisering. Zo hebben de objecten een verschillende gevelbekleding. Ook is er niet gekozen voor een uniforme verlichting van het gebied, de objecten hebben ieder een eigen vorm van verlichting.

Afbeelding V.15
Foto's inrichting
Kern - Ginnekenstraat - Chassépark

1832

1900

1949

1974

1986

2009

< Afbeelding V.17
Ontwikkeling Projectgebied

■ Bebouwing
= Kavelgrens

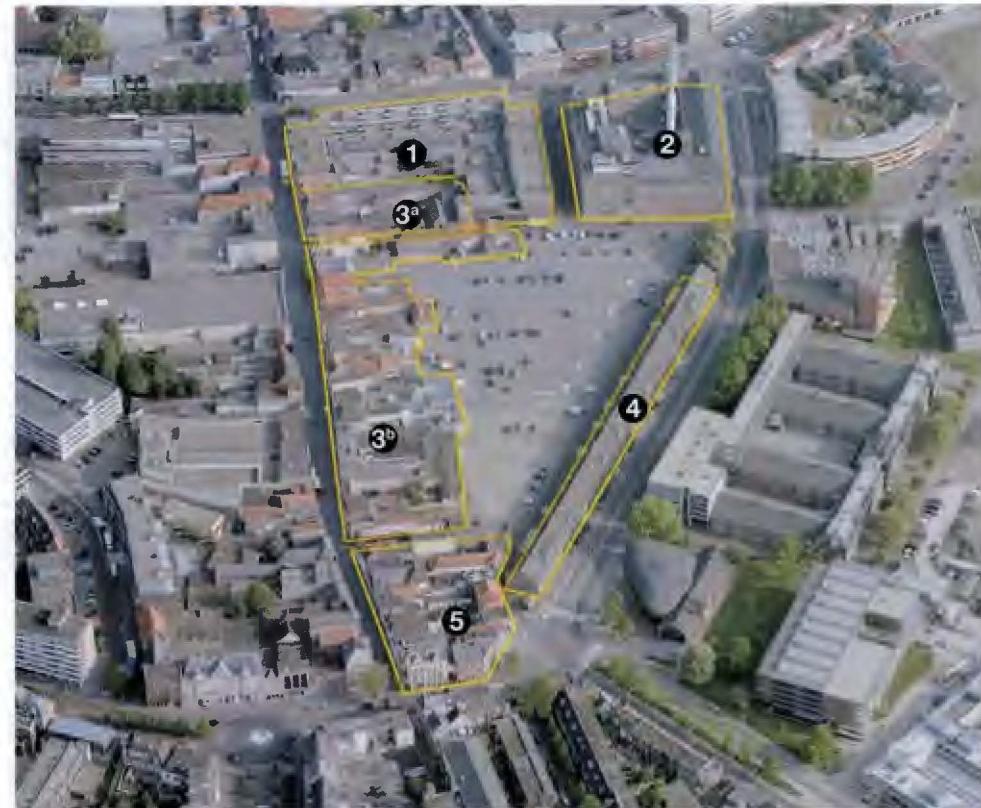
Schaal 1 : 5.000

VI.3 PROJECTGEBIED

In de morfologische ontwikkeling van het projectgebied is te zien hoe het de afgelopen twee eeuwen is veranderd. Hierin zijn geleidelijke en rigoureuze veranderingen te onderscheiden. De geleidelijke veranderingen zijn vooral te zien in de groei en krimp van lintweefsel. De rigoureuze ingrepen hebben een aantal objecten opgeleverd. De stukken weefsel en objecten functioneren ieder op een eigen manier in het projectgebied.

De lintbebouwing heeft te kampen met leegstand op de bovenste verdiepingen. Veel panden hebben geen aparte entree voor de bovenverdiepingen, waardoor deze niet als aparte woonruimte gebruikt kan worden. De Houtmarktpassage (1978) kampt juist met leegstaande winkelpanden en is ook enigszins vervallen. Rond de toegang aan de Ginnekenstraat voldoet de passage nog. Verder in de passage is het echter donker en lijkt hij dood te lopen. De toegang aan de oostkant vindt plaats door twee nauwe gangen. Boven de passage bevinden zich appartementen. Qua korrelgrootte wijkt de Houtmarktpassage af van de lintbebouwing. De appartementen boven de passage hebben wel een korrel die vergelijkbaar is met de lintbebouwing. Deze korrelgrootte is ook te zien in de gevelindeling.

Een aantal jaar geleden is de PTT vertrokken uit het PTT-gebouw (1950). Sindsdien wordt de ruimte in het gebouw tijdelijk verhuurd in afwachting van herontwikkeling. Het gebouw bestaat uit vier vleugels om een binnenplein. In de westvleugel, die in de jaren zeventig is toegevoegd, bevonden zich enkel installaties. Deze vleugel is niet verhuurbaar en moeilijk te hergebruiken. De Lange Stallen zijn gebouwd in 1680 en behoorde tot de jaren vijftig tot het (militaire) Chasséterrein. Vanaf dat moment is het gebouw vooral als appartementengebouw gebruikt met enkele kleine bedrijfsruimten op de begane grond. Het gebouw is een lang volume van 3 lagen met een zadeldak. Op het moment is het tijdelijk bewoond in afwachting van herontwikkeling. Het PTT-gebouw en de Lange Stallen bezitten een aantal van dezelfde eigenschappen als de bebouwing op het Chasséterrein. De objecten staan los van elkaar, hebben geen gezamenlijke rooilijn en hebben geen voor- en achterkant.

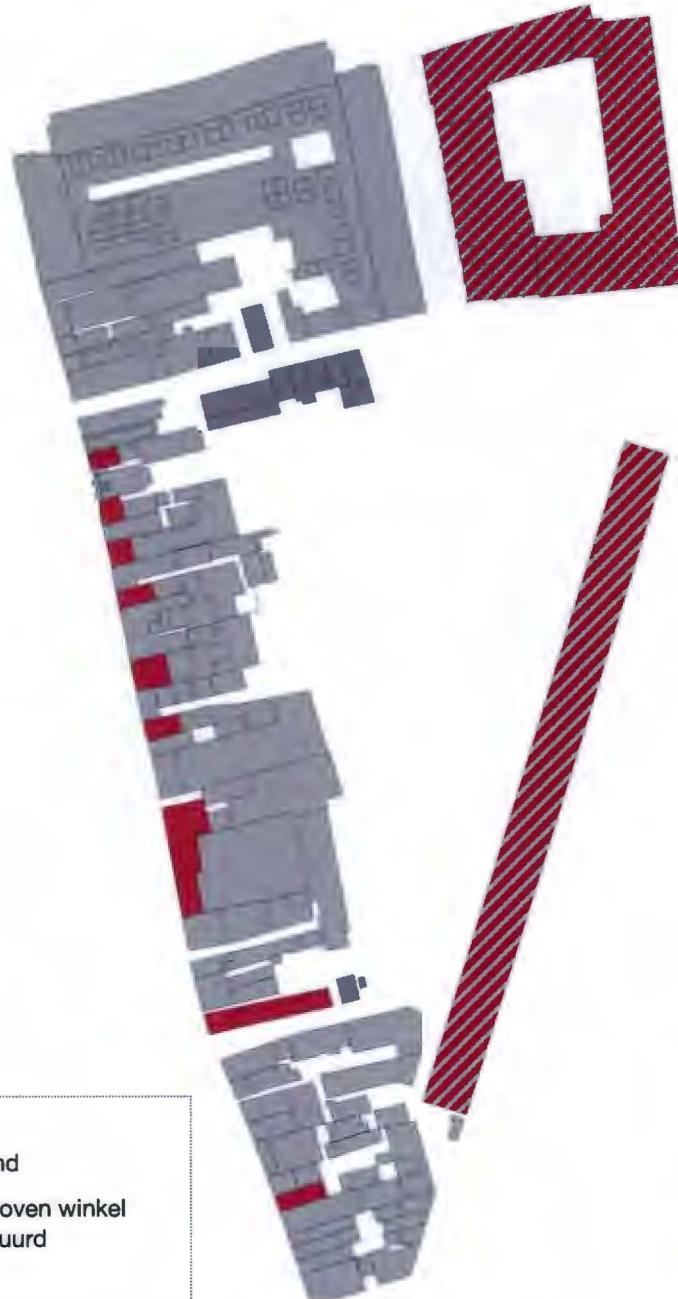
> Afbeelding V.16
Projectgebied: weefsels en objecten

1	Houtmarktpassage
2	PTT-gebouw
3	Ginnekenstraat
4	Lange Stallen
5	Gesloten blok Ginnekenstr. Grens 'object'

> Afbeelding 1.21
Projectgebied: Leegstand

Leegstand boven winkel
Tijdelijk verhuurd

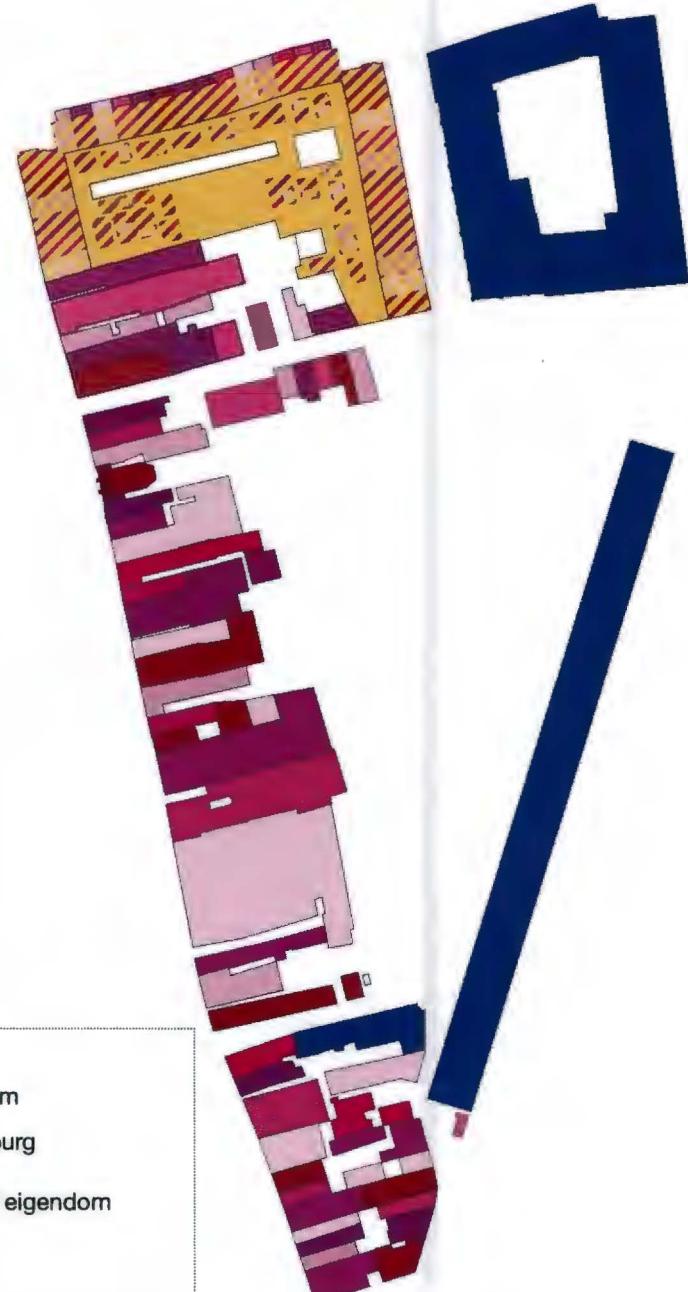
Schaal 1 : 2.000

Afbeelding V.18
Projectgebied: Eigendom

Wonen Breburg
Elhorri
Versnipperd eigendom

Schaal 1 : 2.000

V.4 CONCLUSIES

Het is onwaarschijnlijk dat de betekenis van de binnenstad voor Breda en de regio zal veranderen. De binnenstad zal voorlopig het voornaamste voorzieningencentrum blijven voor funshoppen, horeca- en cultuurbezoek.

Uit de analyse blijkt dat het projectgebied een centrale rol vervult in de binnenstad. Het functioneert (in beperkte mate) als entreeruimte voor de binnenstad door zijn functie als parkeerterrein. Door zijn strategische ligging, aan ontsluitingsweg en voetgangersgebied en op de route van Chasséparking naar het voetgangersgebied, wordt deze functie versterkt. De potentie van het gebied schuilt vooral in zijn centrale positie ten opzichte van de verschillende atmosferen en het openbare ruimtenetwerk. Deze centrale positie blijkt niet alleen uit een ruimtelijke analyse van het gebied. Uit de analyse van de looproutes (Afb. V.7) door het projectgebied blijkt ook dat er veel gebruikers het gebied gebruiken als verbindingssruimte.

Het gebied moet zich niet alleen positioneren in functionele zin, maar ook in morfologische zin. Nieuwe bebouwing moet zich een houding geven ten opzichte van zowel de uitgesproken eigenschappen van de aangrenzende weefsels (lintstructuur en campusmodel) als de morfologie van de binnenstad als geheel (kern met daaromheen een ring van weefselfragmenten). Op het niveau van het projectgebied is vooral de leegstand (zowel structureel als tijdelijk) een probleem.

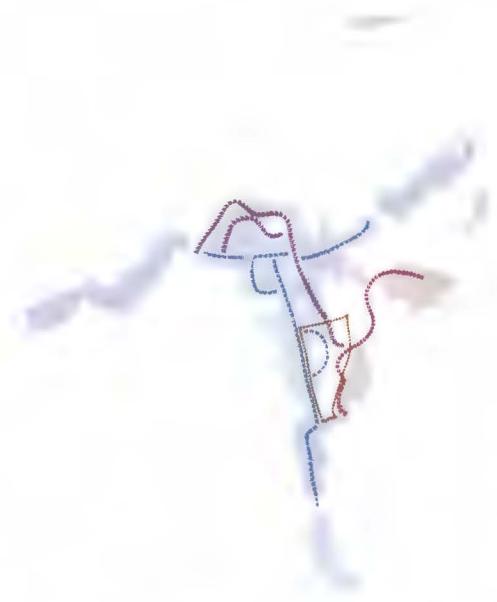
< Afbeelding V.19
Overlay analyse-lagen

> Afbeelding V.20
Lege tussen weefsels

Transitie van auto- naar
voetgangernetwerk

Atmosferen komen samen

Nieuwe schakel in OR-structuur

Afbeelding VI.1
Functioneren van foyer in de binnenstad

VI CONCEPT: DE STADSFOYER

De centrale positie van het projectgebied vraagt om een ruimte die functioneert op de schaal van de binnenstad en deze versterkt. Het voorstel is dan ook om het voetgangersgebied door te trekken tot in het projectgebied en het gebied de functie te geven van een foyer voor de binnenstad.

Het begrip foyer moet hier worden gelezen op de manier waarop Hertzberger zijn foyers beschrijft. De foyer is hier niet meer de koffiekamer van het theater maar een intermediaire ruimte tussen de buitenruimte en de zalen (en de zalen onderling). De foyer heeft ook niet alleen meer een ondersteunende functie:

[...] zo is in het theater de foyer hoe langer hoe meer het toneel van een soort parallelle economie, met baromzet, speciale activiteiten, tentoonstellingen, ontvangsten, enzovoort. (Wortmann 2005:50)

De stadsfoyer moet een dergelijke rol in de binnenstad gaan vervullen. Hij moet als intermediaire ruimte in dienst staan van de stad, maar tegelijkertijd moet de foyer ook zelf het podium van activiteiten kunnen zijn. Juist het gegeven dat het gebied een centrale positie heeft en tegelijkertijd zelf onbepaald is, maakt het geschikt om op deze manier binnen de stad te functioneren.

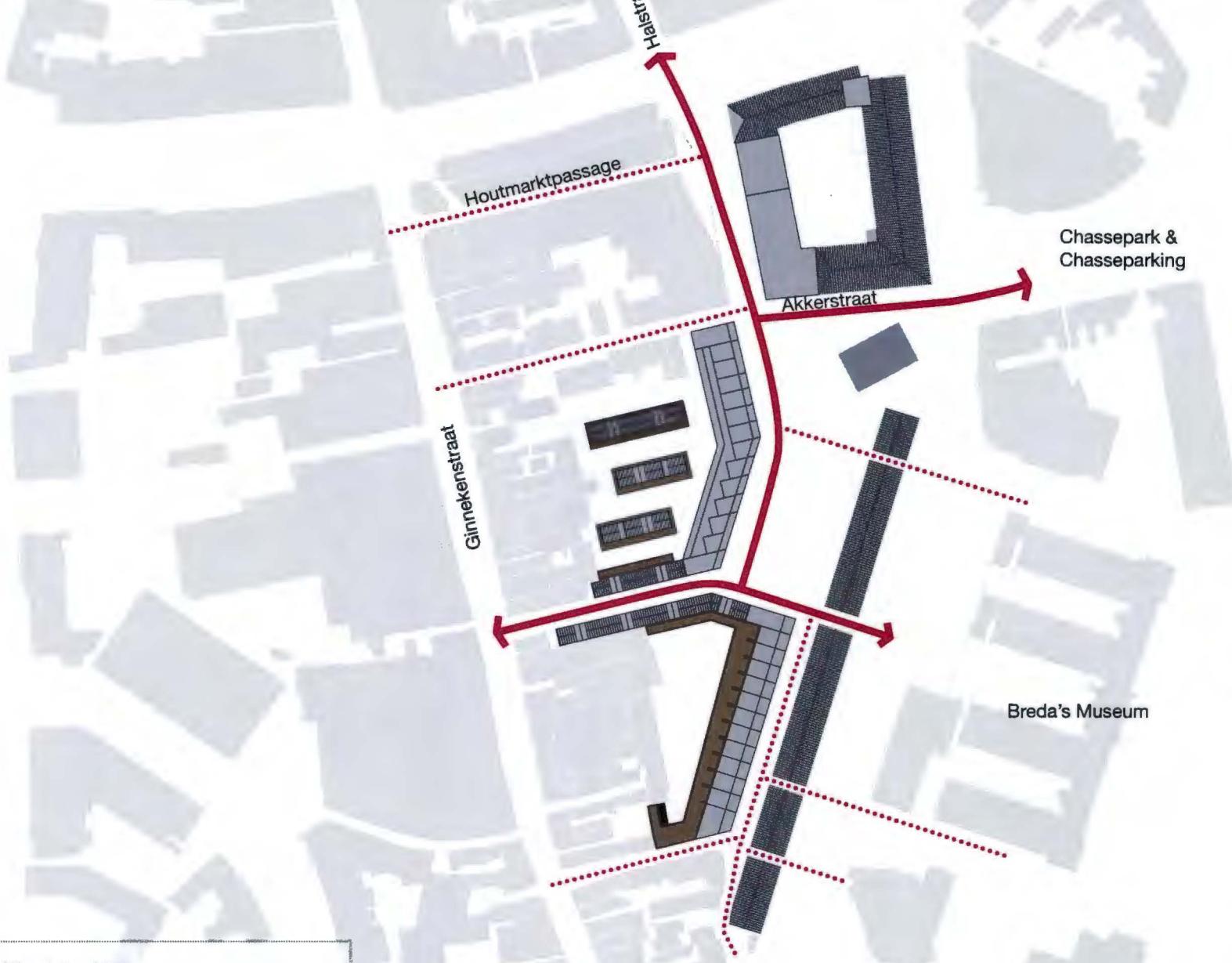
Om dit te bereiken maakt de foyer een aantal verbindingen. De stadsfoyer maakt allereerst een verbinding tussen de parkeergarages en het voetgangersgebied. Hiervoor moet de parkeerfunctie in het gebied behouden worden en de verbinding met de Chasséparking verbeterd worden. In de keten van openbare ruimtes is de foyer een schakel tussen het Chassépark, de Ginnekenstraat en de stadskern. De foyer maakt ook deel uit van de benoemde circuits (winkelen, horeca en cultuur). Zo kan men hier 'overstappen' naar een ander circuit. Op basis van de ritmes van deze verschillende circuits verandert de foyer van 'kleur'. Het zijn namelijk de activiteiten die hier de sfeer bepalen.

De gebouwde omgeving moet het functioneren als intermediaire ruimte

Afbeelding VI.2
De facades van de foyer

ondersteunen. Dit moet gebeuren door het benadrukken van de kwaliteiten van de aangrenzende structuren. Dit betekent concreet dat de lintstructuur en het Chassépark naar elkaar toe worden getrokken. Hierdoor krijgen deze gebieden een nieuwe façade aan de foyer.

Afbeelding VI.1
Ruimtelijk hoofdschema

— Hoofdroute
- - - - Secundaire route

Schaal 1 : 2.000

VII STEDEBOUWKUNDIG PLAN

Het stedenbouwkundig plan is gebaseerd op de voorgestelde verbindingen uit het concept. Deze verbindingen moeten zorgen voor de verankering van de foyer in het stedelijk weefsel en in de stedelijke netwerken. Deze verbindingen moeten worden geconcretiseerd door het doortrekken van de lintstructuur en de campus. Hiervoor worden de eigenschappen uiteraard niet rechtstreeks gekopieerd. De eigenschappen uit de analyse worden gebruikt om tot een hedendaagse vertaling van de structuren te komen. Op de komende pagina's zal eerst het ruimtelijke hoofdschema worden behandeld. Hierop volgend zal worden ingegaan op hoe het plan en façades van de weefsels zijn opgebouwd.

VI.1 HOOFDSCHHEMA

In het ruimtelijk hoofdschema zijn de in het concept voorgestelde verbindingen ruimtelijk gemaakt. Het hoofdschema gaat uit van het verlengen van de Halstraat om de verbinding met de stadskern te maken. Voor deze verbinding is een ingreep in de Houtmarktpassage onontkoombaar. Een gedeelte van de Houtmarktpassage zal moeten verdwijnen. Een goede verbinding op deze plaats is echter ook voor de winkels in de passage van groot belang. Door aan de oostzijde aan te sluiten op nieuwe ontwikkelingen zou de passage de hoognodige kwalitatieve impuls krijgen.

Loodrecht op deze nieuwe radiaal worden verbindingen gelegd met de Ginnekenstraat en het Chassepark. De noordelijke dwarsverbinding verbindt de stadsfoyer met het Chassepark, de Chassesparking en het Chassetheater. Deze verbinding is al aanwezig in de vorm van de Akkerstraat. Deze moet echter wel opnieuw ingericht worden. De zuidelijke dwarsverbinding loopt van het Breda's Museum naar de bestaande opening in de bebouwing van de Ginnekenstraat. Deze dwarsverbinding sluit de radiaal af. Voor deze dwarsverbinding is aan de Chassezijde een ingreep nodig in de Lange Stallen. Aan de Ginnekenstraatzijde zal de opening verbreed moeten worden, wat betekent dat er een pand gesloopt zal moeten worden.

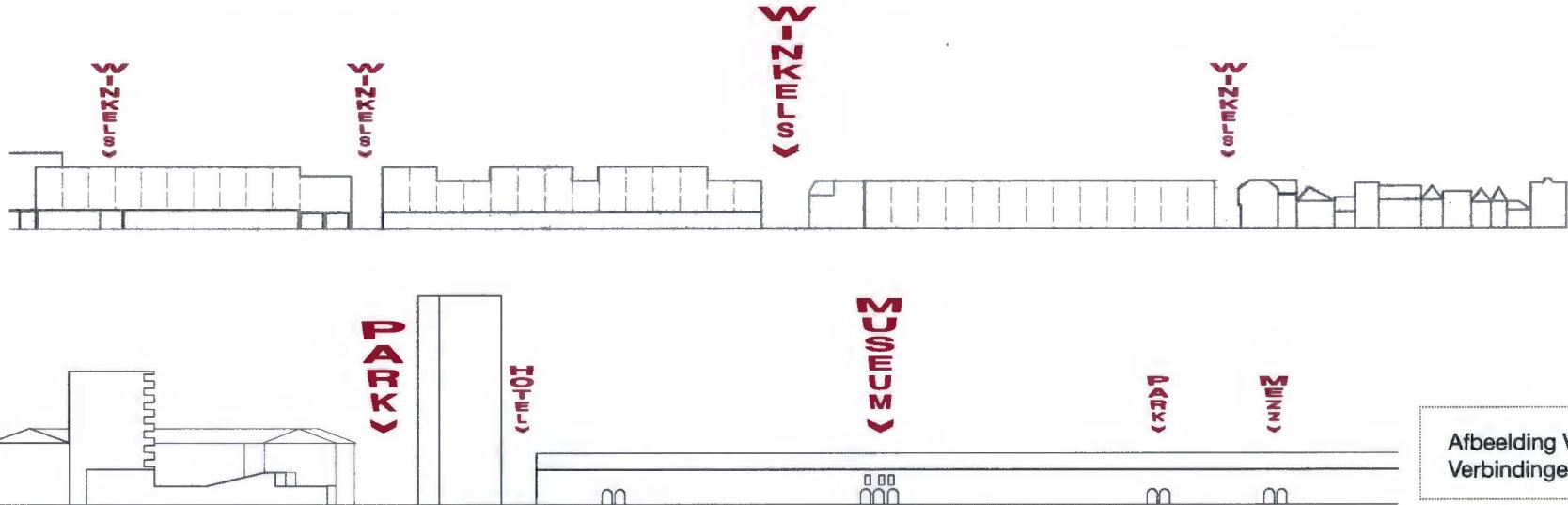
Als verdeelstation van de binnenstad is de foyer ingeklemd tussen de lijnen van het hoofdschema. Op deze manier maakt de ruimte verbindingen tussen de verschillende atmosferen en ruimtes. De afmetingen van de foyer laten ruimte voor het benadrukken van de kwaliteiten van de bebouwing en de verschillen tussen de façades.

Afbeelding VI.2
Zichtlijnen vanuit projectgebied

— Zichtlijn

Schaal 1 : 2.000

Afbeelding VI.3
Verbindingen A-A'

VI.2 STRUCTUUR

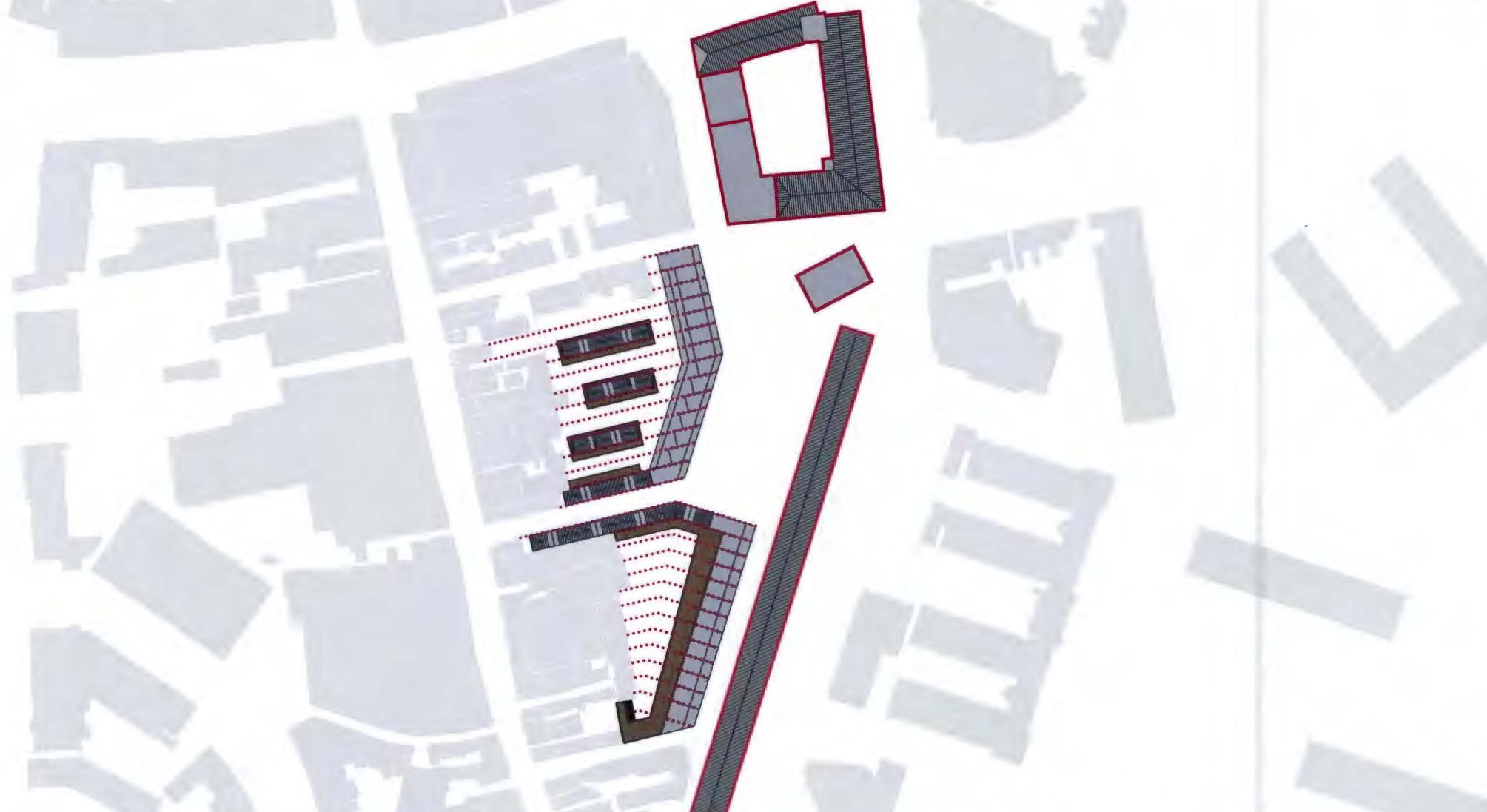
Verbindingen

De openingen in de facades moeten zo worden geplaatst dat er op twee niveau's verbindingen worden gemaakt. Allereerst moet het de foyer laten functioneren door deze te verbinden met de belangrijke bestemmingen (hoofdschema). Hiernaast moeten deze verbindingen de nieuwe delen van de lintstructuur en de campus in bestaande delen verankeren.

Het doorzetten van het weefsel van de Ginnekenstraat levert vier dwarsstraten op vanaf de bestaande openingen in de lintbebouwing. Deze dwarsstraten vragen om verschillende ingrepen. De straat aan de zuidkant van de foyer moet gevormd worden door nieuwe bebouwing. Als onderdeel van het hoofdschema is deze straat breder dan de andere drie. Ook in de vormgeving wordt de bijzondere rol van deze straat benadrukt. Deze vormgeving zal later worden behandeld. In de Houtmarktpassage is een doorbraak in de bebouwing nodig om een aansluiting te maken aan de Kerkstraat. De Akkerstraat en de Stallingstraat worden 'afgemaakt' met bebouwing op de kop. De vier dwarsverbindingen eindigen op (winkel)gevels

van de lintbebouwing van de Ginnekenstraat.

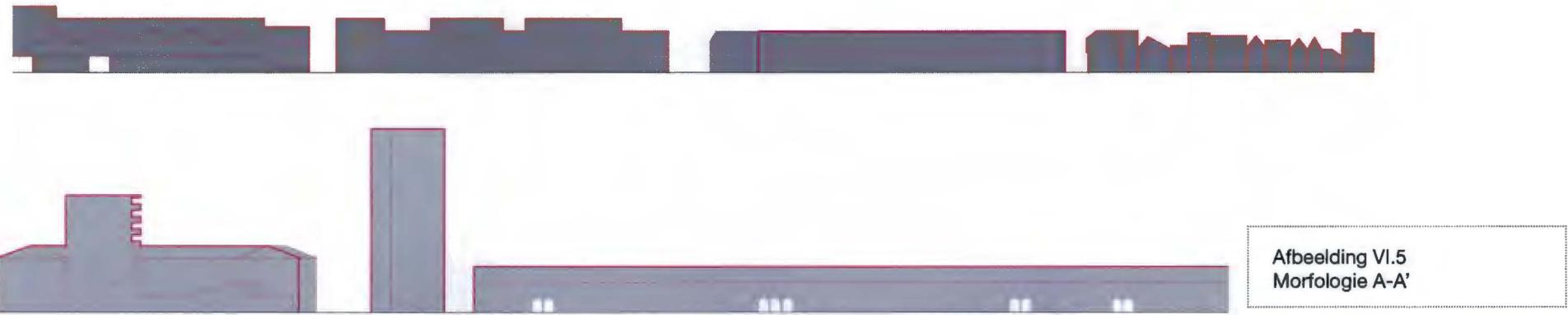
In de wand van het Chassepark is een tweedeling gemaakt in de openingen. Drie openingen verbinden het projectgebied met objecten op het Chassepark die bezoekersstromen opwekken. Deze objecten zijn het hotel, het Breda's Museum en de MEZZ. De drie andere openingen zorgen voor lange zichtlijnen over het Chassepark. Deze zichtlijnen verankeren de 'nieuwe' bebouwing aan het Chassepark. De grote ruimte tussen het PTT-gebouw en de Lange Stallen wordt hiervoor opgedeeld in een opening in de richting van de Chasseparking en een opening die leidt naar het hotel. In de Lange Stallen worden nieuwe onderdoorgangen gemaakt om de gewenste doorkijken te maken.

Afbeelding VI.4
Korrelgrootte

■ Objecten
··· Denkbeeldige kavels

Schaal 1 : 2.000

Afbeelding VI.5
Morfologie A-A'

Bebouwing

Bij het uitbreiden van de lintstructuur en de campus wordt uitgegaan van twee verschillende benaderingen. In het lintweefsel is de korrel het uitgangspunt. Uit deze korrel wordt het weefsel samengesteld. Op de campus is vooral het volume belangrijk.

De nieuwe lintbebouwing volgt de lijnen van het hoofdschema en bakent de foyer af. Dit levert twee binnengebieden op tussen deze nieuwe bebouwing en de bestaande bebouwing aan de Ginnekenstraat. Voor nieuwe bebouwing is een denkbeeldige verkaveling toegepast met een kavelbreedte van 5,80 meter. Deze verwijst naar de historische verkaveling die nog terug is te zien in de bestaande lintbebouwing. De verkaveling geeft de beukmaat van de bebouwing aan. Deze beukmaat zorgt, onder voorwaarde dat deze in de architectuur zichtbaar is, voor de hiërarchie in de bebouwing die karakteristiek is voor het lintweefsel. Qua bebouwingshoogte is er een geleidelijk verloop tussen de Houtmarktpassage en bestaande bebouwing aan de zuidkant van het projectgebied.

De kenmerken van het PTT-gebouw en de Lange Stallen komen al overeen met die van de objecten op het Chassepark. De westvleugel van het PTT-gebouw heeft

niet de aantrekkelijke gevel waar de nieuwe status van de Kerkstraat om vraagt. Deze vleugel moet daarom worden vervangen door een volume dat deze status wel aan kan. Door het volume laag te houden kan de binnenplaats van het PTT-gebouw een aantrekkelijke gemeenschappelijke ruimte worden. Op het einde van de zichtlijn door de Houtmarktpassage moet het volume juist wel hoogte hebben. Om het monolitische karakter van de campusbebouwing te benadrukken is een extra volume toegevoegd tussen het PTT-gebouw en de Lange Stallen. Om de pluriformiteit van de volumes te benadrukken wijkt het in footprint, hoogte (42 meter) en oriëntatie af van het PTT-gebouw en de Lange Stallen.

Afbeelding VI.7
Functies in facades A-A'

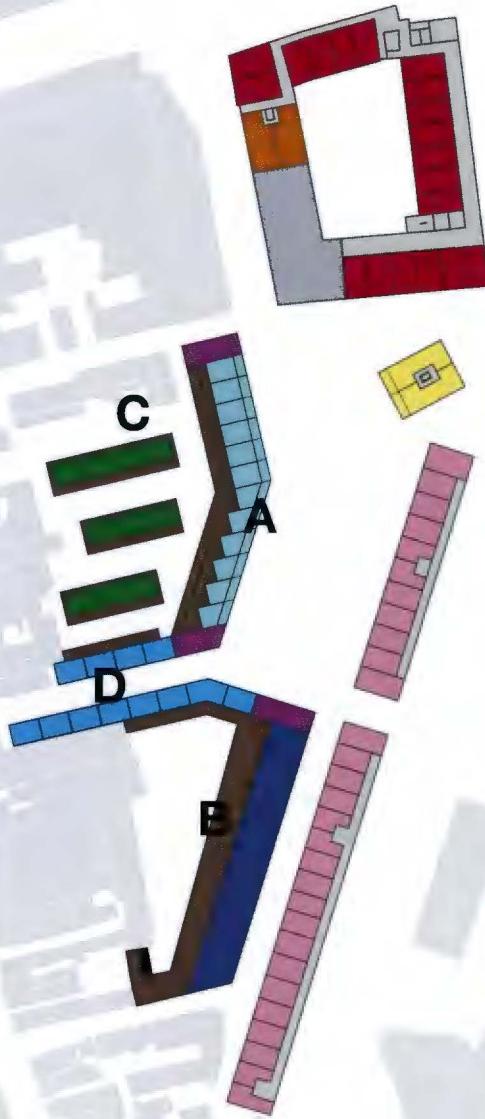
VI.3 PROGRAMMA

De benoemde functionele circuits moeten worden verlengd tot in de foyer. Het is daarom belangrijk dat er voor de bebouwing aan de foyer een functie wordt vastgesteld. Hiernaast geven de façades op deze manier aan wat erachter gebeurt, de façades worden representatief voor het weefsel.

In het lintweefsel aan het hoofdschema dienen daarom winkels te zitten. De plint is hier vrij in te delen in meervouden van de beukmaat. De Lange Stallen krijgt de functie van een museumcafé. Wanneer dit niet te realiseren is, is deze ruimte op te delen waardoor een alternatied cultureel programma kan worden gerealiseerd. Hierbij moet gedacht worden aan ateliers of galerijen. In het PTT-gebouw en de nieuwe toren is horeca voorzien om zo de functionele aansluiting te maken met de stadskern. In de secundaire straten in het gebied is de functionele indeling minder van belang.

Parkeergarage

Door de nieuwe parkeergarage onder de foyer aan te sluiten op de bestaande garage onder de Houtmarktpassage kan het gebied autoluw gemaakt worden. De

Afbeelding VI.8
Proefuitwerking wonen

inrit voor parkeergarage komt zo onder de toren aan de oostzijde van het plein te liggen. De stijgpunten van de parkeergarage naar het maaiveld bevinden zich in westelijke wand van de foyer. Voor het noordelijke stijgpunt kan de huidige inrit van de parkeergarage onder de Houtmarktpassage worden gebruikt. Het stijgpunt aan de zuidzijde van de foyer moet worden opgelost in het nieuwe bouwblok.

Wonen

Het doortrekken van de structuren betekent ook de vertaling van de bestaande woningtypes. Voor de lintstructuur zijn dit de bovenwoning (op plint) aan de hoofdstraat en de grondgebonden eengezinswoning aan de zijstraat. Een verder onderscheid in de woningtypes wordt gemaakt op basis van de positie ten opzichte van het hoofdschema. Op het Chassepark heeft ieder object zijn eigen woningtypologie en ontsluitingsprincipe. De uiteenlopende vorm van de drie objecten in het projectgebied leidt vanzelf tot verschillende woningtypes.

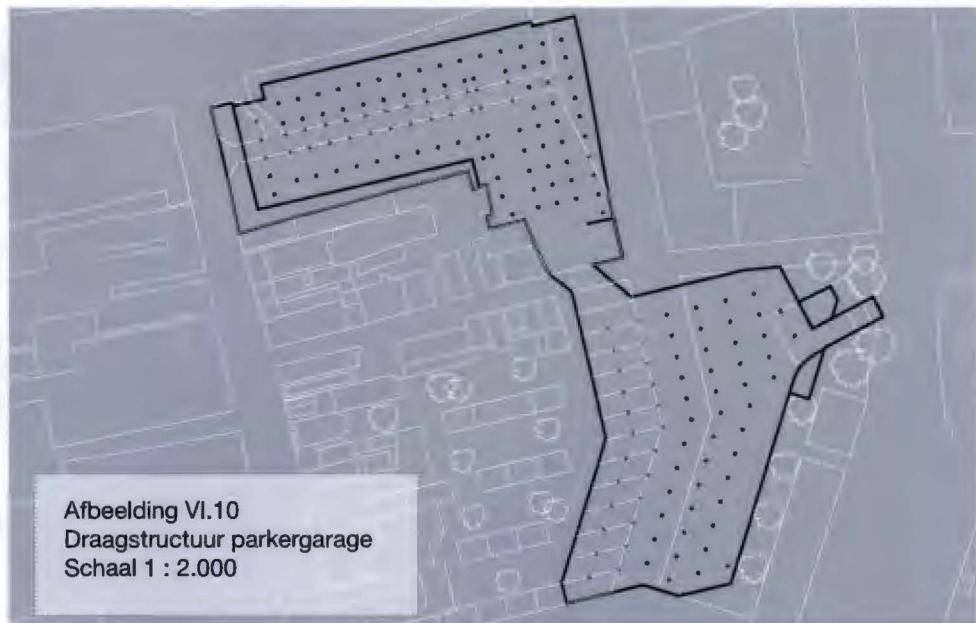
De twee structuren bieden een totaal verschillende manier van wonen. In de lintstructuur wordt aan de collectieve binnenruimte gewoond. Deze binnenruimte ontsluit alle woningen en is door de bebouwing afgeschermd van de publieke ruimte. Toegangen hiervoor moeten dan ook worden gesitueerd buiten het hoofdschema.

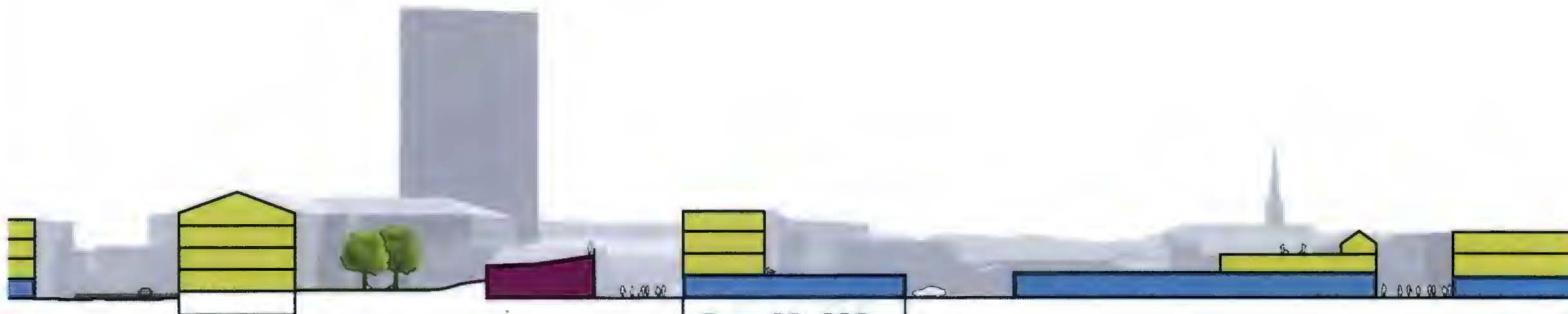
In objecten in het projectgebied wordt juist in de stad gewoond.

Voor de woningen in het projectgebied is een proefuitwerking gemaakt. Deze proefuitwerking laat zien dat binnen opgestelde stedebouwkundige randvoorwaarden een woonprogramma te realiseren is.

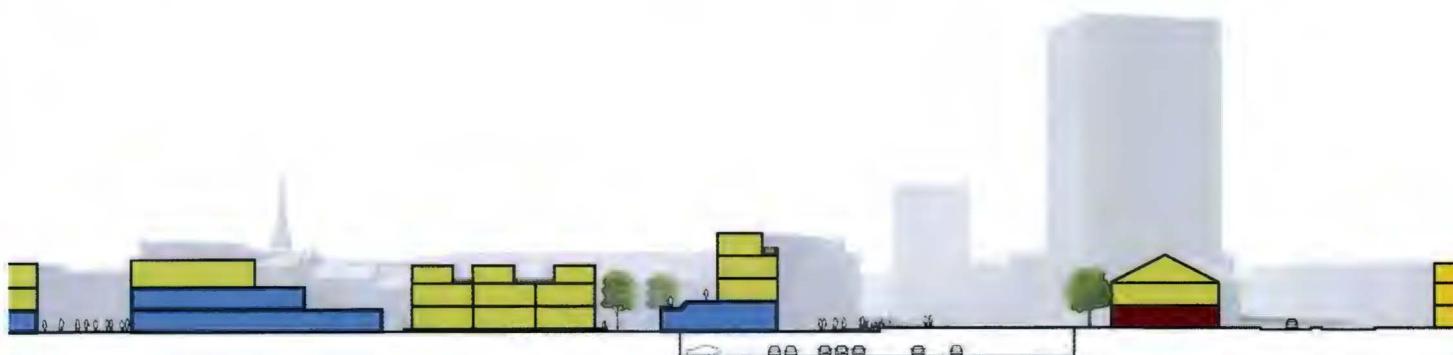
Type A is een maisonnette (bwo 100-165m²) op een plint van winkels. Dit type is losgekoppeld van de plint en wordt ontsloten door een tweede maaiveld. Door verschil in hoogte (2 of 3 lagen) en oppervlaktes is er tussen appartementen van dit type een verschil in oppervlakte. Type B bestaat uit grondgebonden woonwerk-panden (bwo 160 m²). Door het tweede maaiveld in het binnengebied kan de onderste laag worden ontkoppeld van de twee lagen erboven, waardoor een vergelijkbare situatie als in type A zou ontstaan. Type C is een grondgebonden eengezinswoning van 3 lagen (bwo 130m²). Deze woningen worden ontsloten vanaf het maaiveld. Type D is maisonnette (bwo 85m²) van 2 lagen op een plint van winkels. Deze wordt ontsloten vanaf het 2e maaiveld.

De verschillende types zorgen ervoor dat de twee binnengebieden een totaal verschillend karakter krijgen. Het noordelijke binnengebied wordt een hof waar in en aan wordt gewoond. Het tweede maaiveld is hier vooral verkeersruimte. In het

Doorsnede B-B'

Doorsnede C-C'

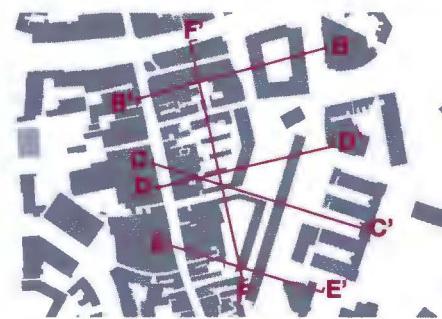
Doorsnede D-D'

op de begane grond. Het tweede maaiveld is hier de collectieve woonruimte. De bestaande bebouwing aan de Ginnekenstraat kan worden ontsloten vanaf deze hoven. Hierdoor ontstaan nieuwe mogelijkheden voor bewoning van de bovenverdiepingen.

De appartementen in het PTT-gebouw zijn in de drie vleugels gesitueerd aan een galerij. De appartementen in de noord- en oostvleugel zijn gesitueerd aan de binnenplaats. Zo keren zij zich af van drukke wegen en krijgen ze een privébuitenruimte aan de binnenplaats. De appartementen in de zuidvleugel en in het nieuwe volume aan het PTT-gebouw zijn in verband met de oriëntatie op de zon gericht op de foyer.

De woonlagen in de toren moeten ruimte bieden aan twee ruime appartementen (130 m²), wat een oppervlakte van ongeveer 300 m² per woonlaag oplevert. De toren is aan een zijde georiënteerd op Chasse-promenade en de ochtendzon en aan de andere zijde op de foyer en middagzon.

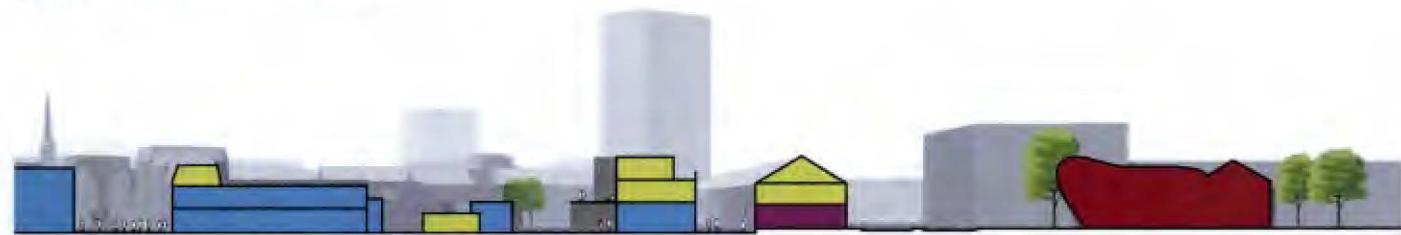
De appartementen in de Lange Stallen zijn gelegen op twee verdiepingen boven de plint. Er is hier gekozen voor appartementen over twee lagen. Op deze manier kunnen alle appartementen worden georiënteerd op de foyer of straat, in plaats van op de Keizerstraat. Deze oriëntatie zorgt ook voor een privébuitenruimte op de zonkant.

Afbeelding VI.12
Doorsnede projectgebied

- Horeca
- Detailhandel
- Culturele voorzieningen
- Kantoren
- Wonen

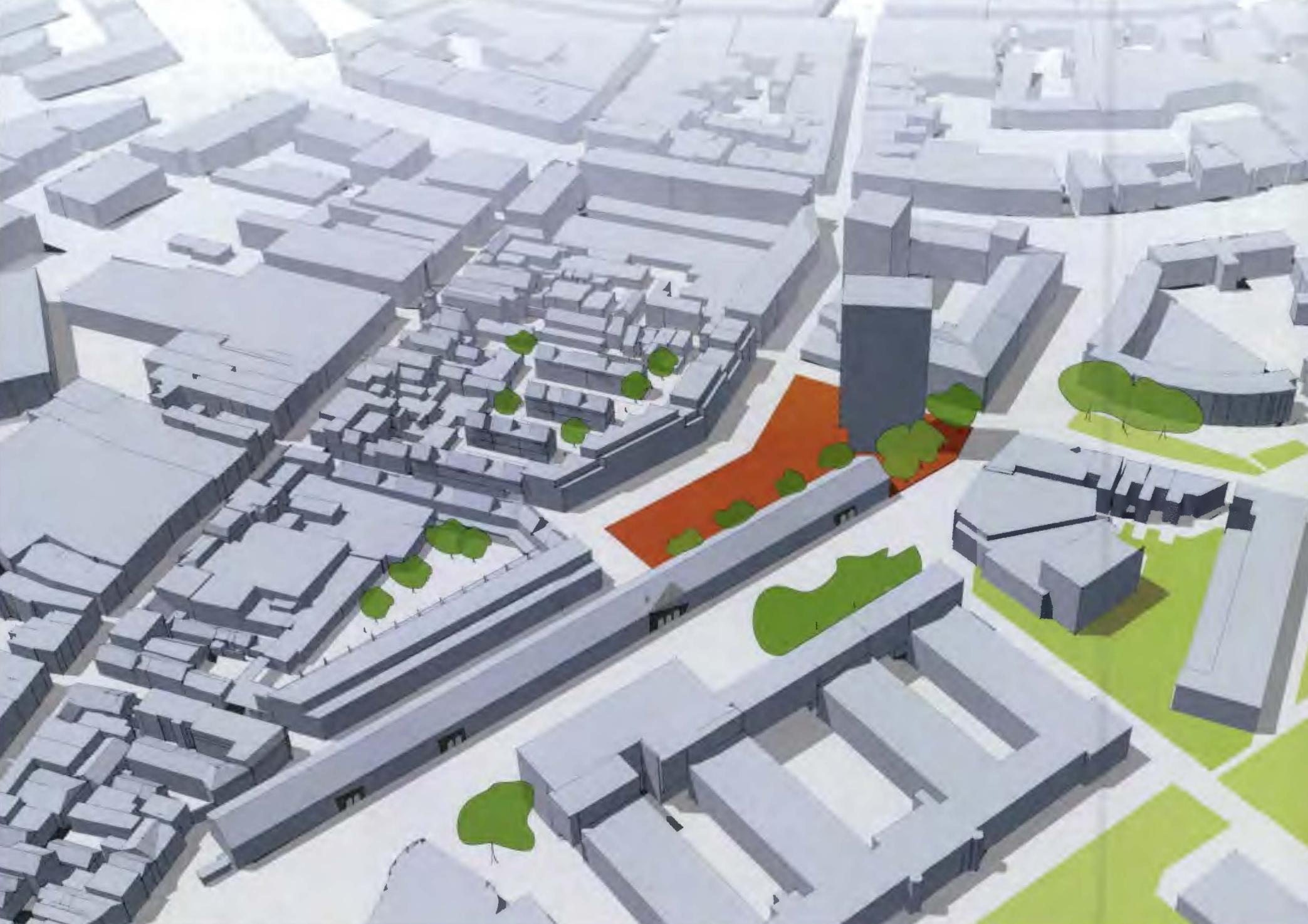
Schaal 1 : 1.000

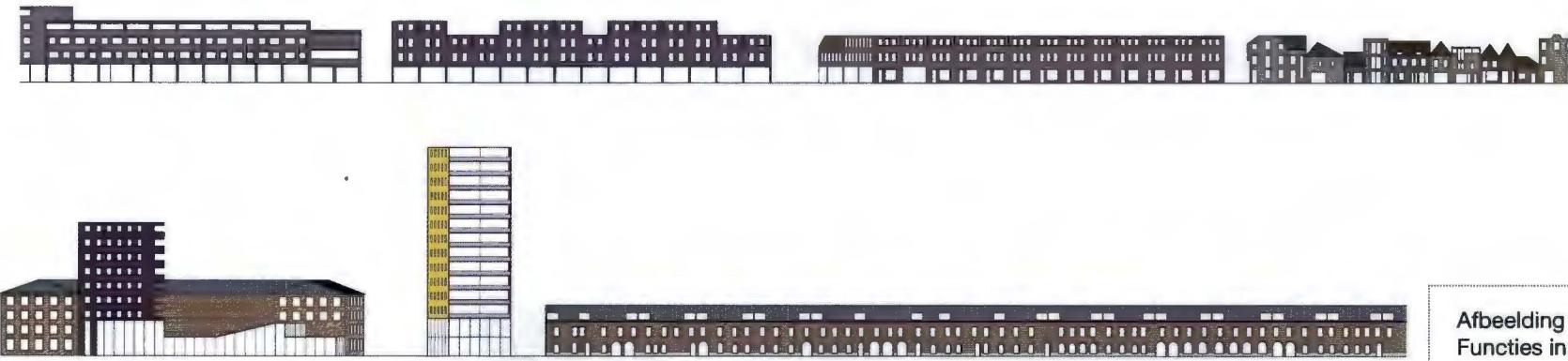

Doorsnede E-E'

Doorsnede F-F'

Afbeelding VI.13
Functies in facades A-A'

VI.4 PLAN EN GEVELS

De aspecten uit de voorgaande paragrafen moeten samen met de materialisering leiden tot een facade die representatief is voor het achterliggende weefsel.

Voor de lintbebouwing betekent dit dat de korrelgrootte van het weefsel (de beukmaat van 5,80 meter) terug moet komen in de gevelindeling. Tegelijkertijd komt de geleidelijke overgang van de Houtmarktpassage naar de zuidelijke punt van het projectgebied terug in de gevelindeling. Voor die nieuwe bebouwing betekent dit dat de strook aan het plein een plint krijgt, in de gevels van de zuidelijke strook wordt de gevelindeling doorgetrokken tot het maaiveld. De geleidelijke overgang moet ook terugkomen in de gevelmaterialen. Dit betekent dat de gevels uitgevoerd moeten worden in een baksteen die weinig contrasteert met de baksteen van de houtmarktpassage en de bebouwing aan de zuidkant.

De gevels van de campusbebauing moeten het monolithische karakter en pluriformiteit van de objecten benadrukken. In de analyse is al aangegeven dat het PTT-gebouw en de Lange Stallen hier in grote mate aan voldoen. In de gevels

van de nieuwe bebouwing moeten deze eigenschappen verder worden benadrukt. Gevelindeling en materiaalgebruik moeten zowel onderling als ten opzichte van de bestaande bebouwing afwijkend zijn. Concreet betekent dit dat het gebruik van roodbruine baksteen van de bestaande bebouwing uitgesloten is.

< Afbeelding VIII.1
Foyer als verdeelpunt

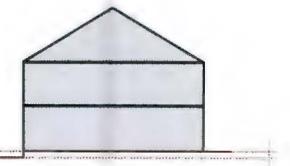
> Afbeelding VIII.2
Foyer tussen lint en campus

<< Afbeelding VIII.3
Functies foyer

< Afbeelding VIII.4
Te behouden elementen

V Afbeelding VIII.5
Hoogteverschil in foyer

VIII MAAIVELDONTWERP

Het ontwerp van het maaiveld moet bijdragen aan het functioneren van de ruimte als foyer. De foyer moet verbindingen tot stand brengen tussen auto- en voetgangersverkeer, de drie circuits, en de belangrijke openbare ruimtes in de stad. De activiteiten die de circuits met zich meebrengen ‘kleuren’ de foyer; activiteiten bepalen de sfeer van de ruimte. Dit vraagt dus om een ruimte die de verschillende activiteiten die de circuits op verschillende tijdstippen met zich meebrengen kan accommoderen.

VIII.1 UITGANGSPUNTEN

De bovenstaande opgave zorgt voor een aantal uitgangspunten op het schaalniveau van de binnenstad, van directe omgeving van de foyer en van de foyer zelf.

Op het niveau van de binnenstad moet de inrichting van de foyer onderdeel zijn van de drie verschillende circuits (cultuur, horeca en winkels). In het netwerk van openbare ruimtes is de foyer in een nieuwe schakel. Dit betekent op een lager schaalniveau dat de foyer zich moet onderscheiden van de aangrenzende gebieden, in dit gavel de Ginnekenstraat en het Chassepark.

Om als verdeelpunt te functioneren is het van belang dat de inrichting bijdraagt aan de verbindingen uit het stedenbouwkundig plan, of hier in ieder geval geen obstakel in is. De hiërarchie in de te maken verbindingen is te zien in afbeelding VIII.3.

Op het niveau van de foyer zelf moet de ruimte bijdragen aan het functioneren van de geprojecteerde functies. Dit betekent dat zowel de winkels in het lint als het podiumcafé, het café in de plint van de toren en het museumcafé aan een passende ruimte moeten grenzen. Hiernaast moet het aanwezige hoogteverschil in het gebied worden ‘opgelost’ in het maaiveldontwerp. Het hoogteverschil tussen de vloer van de Lange Stallen en de nieuwe lintbebouwing is 40 centimeter. Tenslotte moet bij de inrichting rekening worden gehouden met te behouden

Afbeelding VIII.6
Circuits in de foyer

Afbeelding VIII.7

Het tapijt wordt gevormd tussen de straten van de lintstructuur en het veld van het Chassepark

Het tapijt van de foyer
Hoofdstraat voetgangersgebied
Zijstraat voetgangersgebied
Houtmarktpassage
Veld campus
Bestrating campus
Bestrating met verdiepte rijbaan campus

Schaal 1 : 2.000

elementen van de inrichting. In dit geval zijn enige te behouden elementen vier paardenkastjes aan de Keizerstraat (de vijfde moet plaats maken voor de inrit van de parkeergarage).

VIII.2 OPDELEN VAN DE RUIMTE

Er is voor gekozen om de eigenschappen van de openbare ruimte van het lint en de campus ook door te trekken tot in de foyer. Hierdoor wordt het onderscheid tussen het lint en de campus verder opgevoerd. Tegelijkertijd ontstaan er toepasselijke ruimtes voor de functies langs de wanden. Deze nieuwe ruimtes zorgen voor een verlenging van de circuits tot in de foyer. Langs de lintbebouwing levert dit een winkelstraat op. De winkelstraat volgt de materialisering van de Ginnekenstraat. Dit betekent dat de winkelstraat dezelfde natuursteen bestrating als de Ginnekenstraat (en de rest van het voetgangersgebied) krijgt. Ook het profiel van deze straat, met een dubbele lijngoot wordt overgenomen. De straat wordt verlicht door gevallantaarns.

Het veld van het Chassépark is verlengd tot in de foyer. Op deze manier ontstaat een terras aan het museumcafé in de Lange Stallen. Het veld ontleent zijn vorm aan de diagonale routes over het plein. Het terras volgt de materialisering van het Chassépark. Op het terras wordt gras aangelegd (mogelijk op grasroosters). Net als in het Chassépark richt de verlichting zich op de gebouwen en niet op de ruimte. Het PTT-gebouw, de toren en de Lange Stallen zullen ieder op een eigen manier verlicht worden.

Tussen het veld en de winkelstraat ontstaat een zelfstandig object. Dit is het tapijt van de foyer.

Afbeelding VIII.8
Beeld materialen Ginnekenstraat

Afbeelding VIII.9
Verlichting Ginnekenstraat

Afbeelding VIII.10
Beeld materialen Chassépark

Afbeelding VIII.11
Verlichting Chassépark

Afbeelding VIII.12

Referentie materiaal, vloer: Stadt lounge St. Gallen (CH)

Afbeelding VIII.13

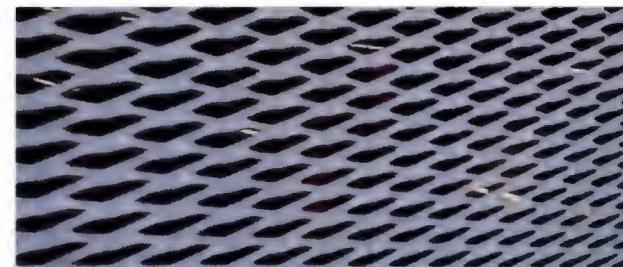
Avondbeeld tapijt

Afbeelding VIII.14
Rubbergranulaatvloer

Afbeelding VIII.15
Rooster naar parkeerkelder

Afbeelding VIII.16
Ledstrips als verlichting

4.3 HET TAPIJT VAN DE FOYER

Door het tapijt als zelfstandig object in te zetten is het niet geprogrammeerd zoals de winkelstraat of het terras, het tapijt kan activiteiten opnemen. Hiernaast moet het object vooral in dienst staan van het functioneren van de foyer.

Als uitgangspunt wordt het tapijt gezien als een vlak object dat 0,40m hoger ligt dan de winkelstraat en op gelijke hoogte met het terras aan de Lange Stallen. Door het tapijt te plooien kan het tapijt toegankelijker gemaakt worden en kunnen plaatsen en objecten in het tapijt ontstaan. Doordat de plooien onregelmatige vormen hebben en vloeidend overgaan in het de vloer is het mogelijk om een breed scala aan zitplaatsen te vormen: van zeer formeel tot bijna onherkenbaar als zitting. Ieder detail in het tapijt kan zo een zitting zijn.

Daar waar de plooien hoog te worden en een afbakening nodig is (hoogteverschil 0,60 meter) worden ook plooien ingezet. Op deze manier kan de eenheid van het tapijt als zelfstandige object intact blijven.

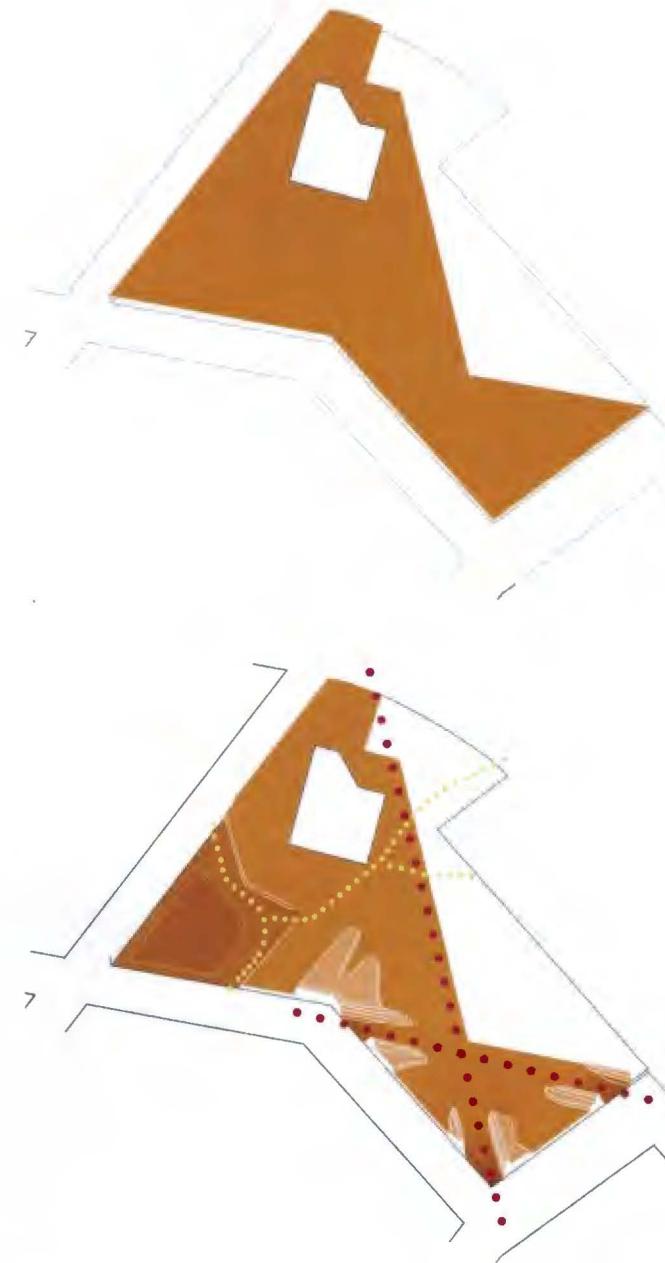
Om dit te ondersteunen is ervoor gekozen het tapijt uit te voeren in een oranje rubbergranulaat. De warmte die wordt vastgehouden tussen de rubberkorrels zorgt ervoor dat het materiaal niet snel koud wordt. Dit maakt het materiaal prettig om op te zitten en te liggen. Het materiaal heeft als bijkomend voordeel dat het op de bouwplaats wordt gegoten. Hierdoor is het mogelijk een vloeidend tapijt te krijgen over alle plooien. Het materiaal is ook waterdoorlatend, waardoor water niet op het tapijt blijft staan en geen goten nodig zijn. De warme oranje kleur van het tapijt brengt het gevoel van de foyer over.

Door een constante dikte aan te houden voor het tapijt komt het op sommige plaatsen los van de grond. Ook ontstaan op sommige plaatsen doorkijken naar de parkeergarage eronder. De doorkijken naar de parkeergarage worden door aluminium roosters afgedekt. Hierdoor kan daglicht overdag de parkeergarage bereiken. 's Avonds komt het licht van de parkeergarage onder het tapijt door. Het tapijt is een vloeidend vlak. Verlichting op het tapijt zou dit doorbreken. Dit betekent dat de verlichting wordt verwerkt in het tapijt door middel van ledstrips. Deze ledstrips volgen de plooien van het tapijt.

Afbeelding VIII.17
Vervorming tapijt: hoogte t.o.v winkelstraat

Secundaire route
Primaire route

Afbeelding VIII.18
Plankaart foyer

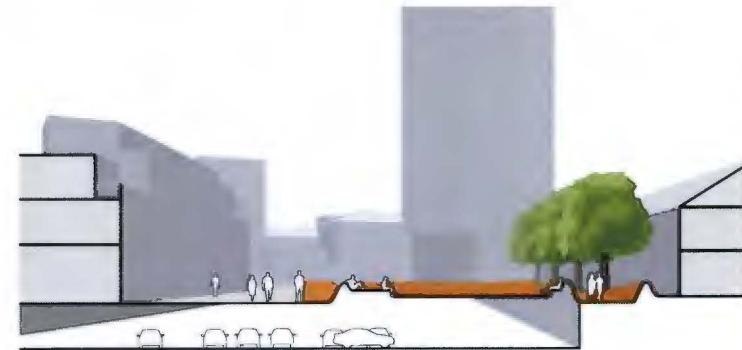
Schaal 1:1000

VIII.4 INRICHTING MAAIVELD

In de inrichting moet de verdeelfunctie van de foyer worden vormgegeven. Minstens net zo belangrijk is echter dat de foyer op zichzelf functioneert als plaats om te pauzeren, te rusten, gewoon te zitten of je gewoon even af te zonderen. De foyer moet dus een zeer zitbare ruimte zijn. Belangrijk voor een zitbare ruimte is vooral het zorgen voor verscheidenheid aan plaatsen om te zitten (zie bijv. Gehl 2006, Whyte 2004). Dit geldt niet alleen voor het soort zittingen, maar vooral voor kwaliteit van plaats waar de zitting wordt geplaatst: in de zon of in de schaduw, in de drukte of in de luwe. Om deze reden zijn in de inrichting zitplaatsen met verschillende kwaliteiten opgenomen.

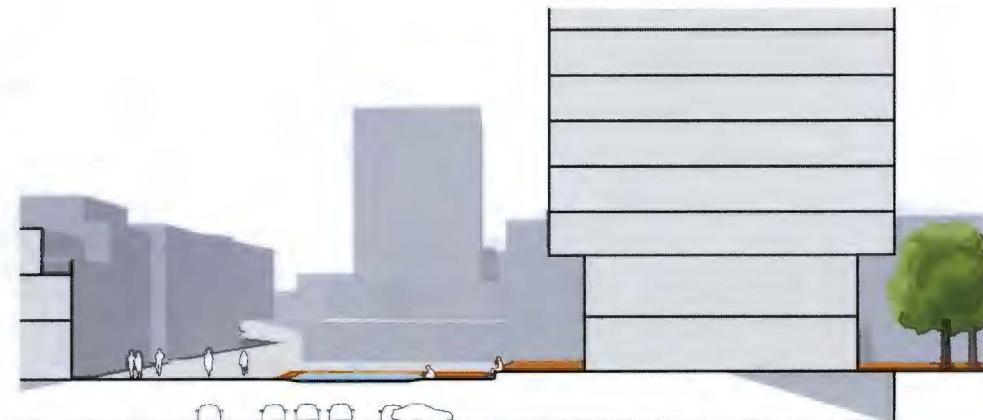
De hoogte van het tapijt zelf (0,40 meter) zorgt op plaatsen waar het tapijt niet is vervormd op zichzelf al voor lange banken aan de winkelstraat. De plooien die de hoofdroutes begeleiden vormen de tweede soort zitplaatsen. Deze plooie fungeert dan als rugleuning voor de zittingen in de plooie. Deze rugleuning kan echter ook gebruikt worden om zelf als zitten te gebruiken (op eigen risico). Door de onregelmatige vorm van de plooien beslaan de plooien een grote breedte tussen formele en informele zittingen.

Op het drukste punt in de foyer, de noorwestelijke hoek, is een ingreep gedaan om afstand te kunnen nemen van deze drukte. Hier geeft een ondiep waterelement (maximaal 0,10 meter) extra kwaliteit aan de lange 'bank' die het water begeleidt.

Afbeelding VIII.19
Doorsnede X-X'

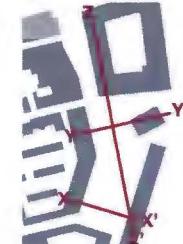
Schaal 1:500

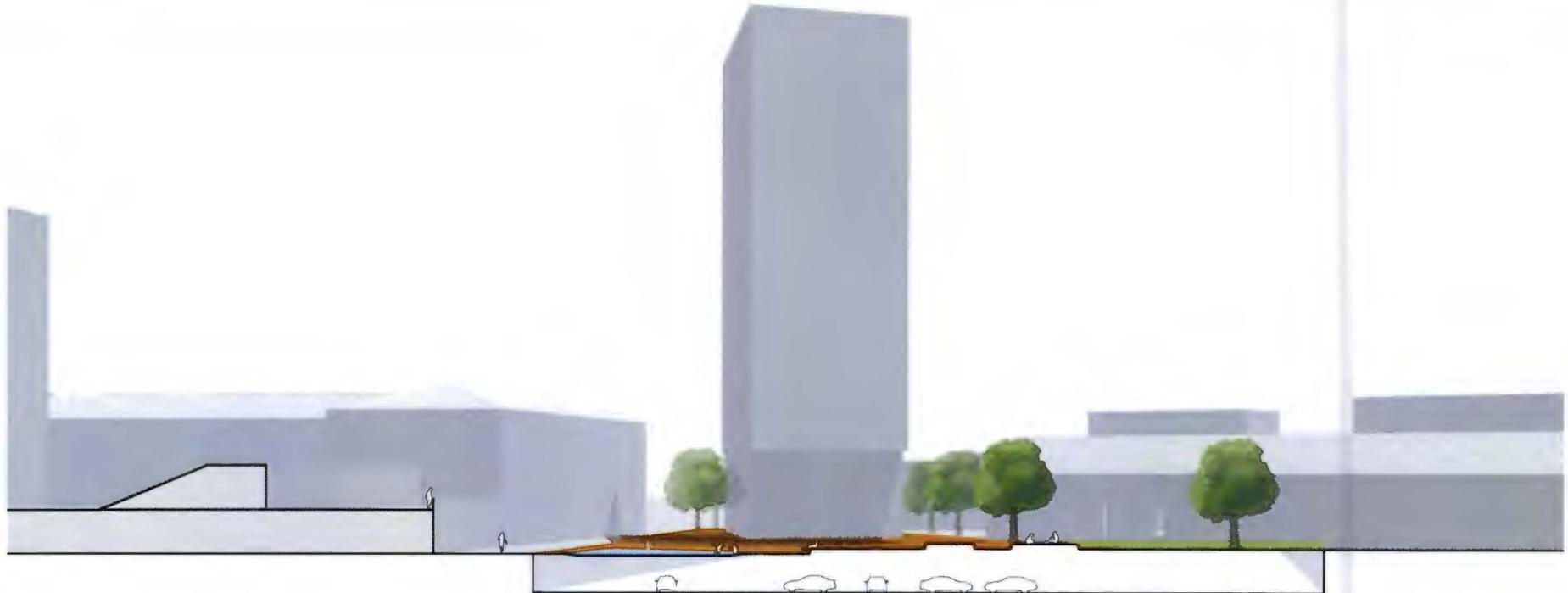

Afbeelding VIII.20
Doorsnede Y-Y'

Schaal 1:500

Afbeelding VIII.21
Referentie waterelement, Fuzi (I)

Afbeelding VIII.22
Doorsnede Z-Z'

Schaal 1:500

Afbeelding VIII.23
Impressie zitten aan het water

Dit waterelement zorgt er tegelijkertijd voor dat de (relatieve) rust wordt gewaarborgd.

Door de rij met paardenkastanjes door te trekken langs het museumcafé ontstaan onder deze bomen plaatsen waar in de schaduw gezeten kan worden. Tevens benadrukken de bomen het contrast tussen het tapijt en het terras.

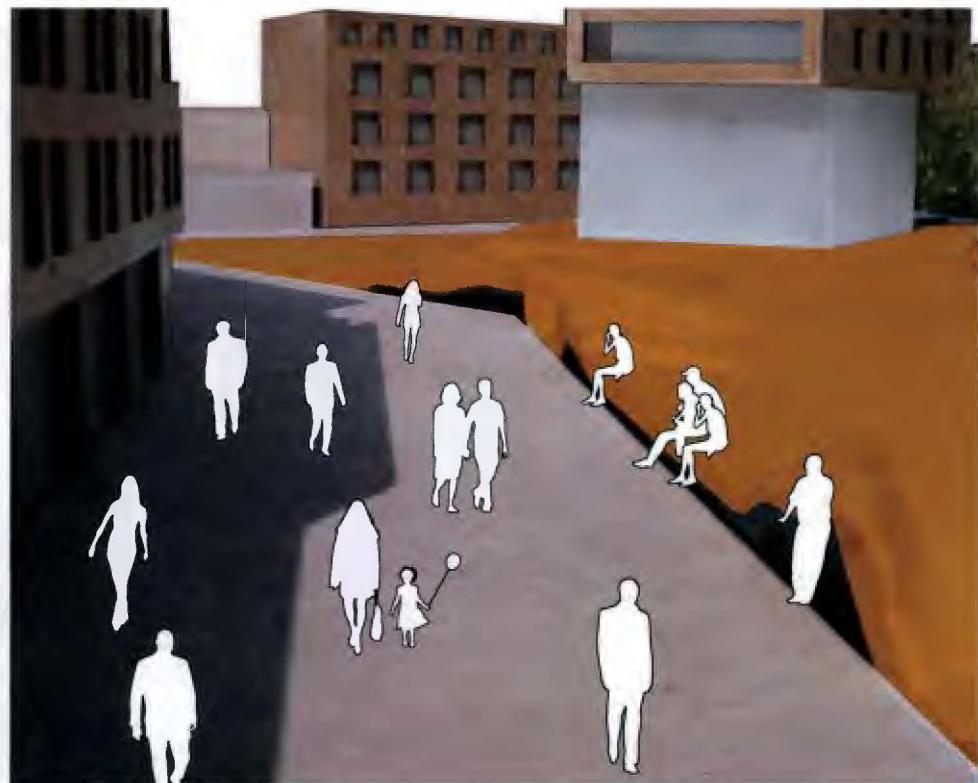
Drukte en luwte

De mate van afzondering is in de foyer sterk afhankelijk van het moment van de dag of week. Tijdens de openingstijden van de winkels en in het bijzonder in het weekend en op koopavonden zal de rust wat verder van de rand gezocht moeten worden. Wanneer het druk is rond de cafés zal de rust juist weer wel in rand moeten worden gezocht. De plooien bieden dan bescherming in de rug

Alternatief gebruik

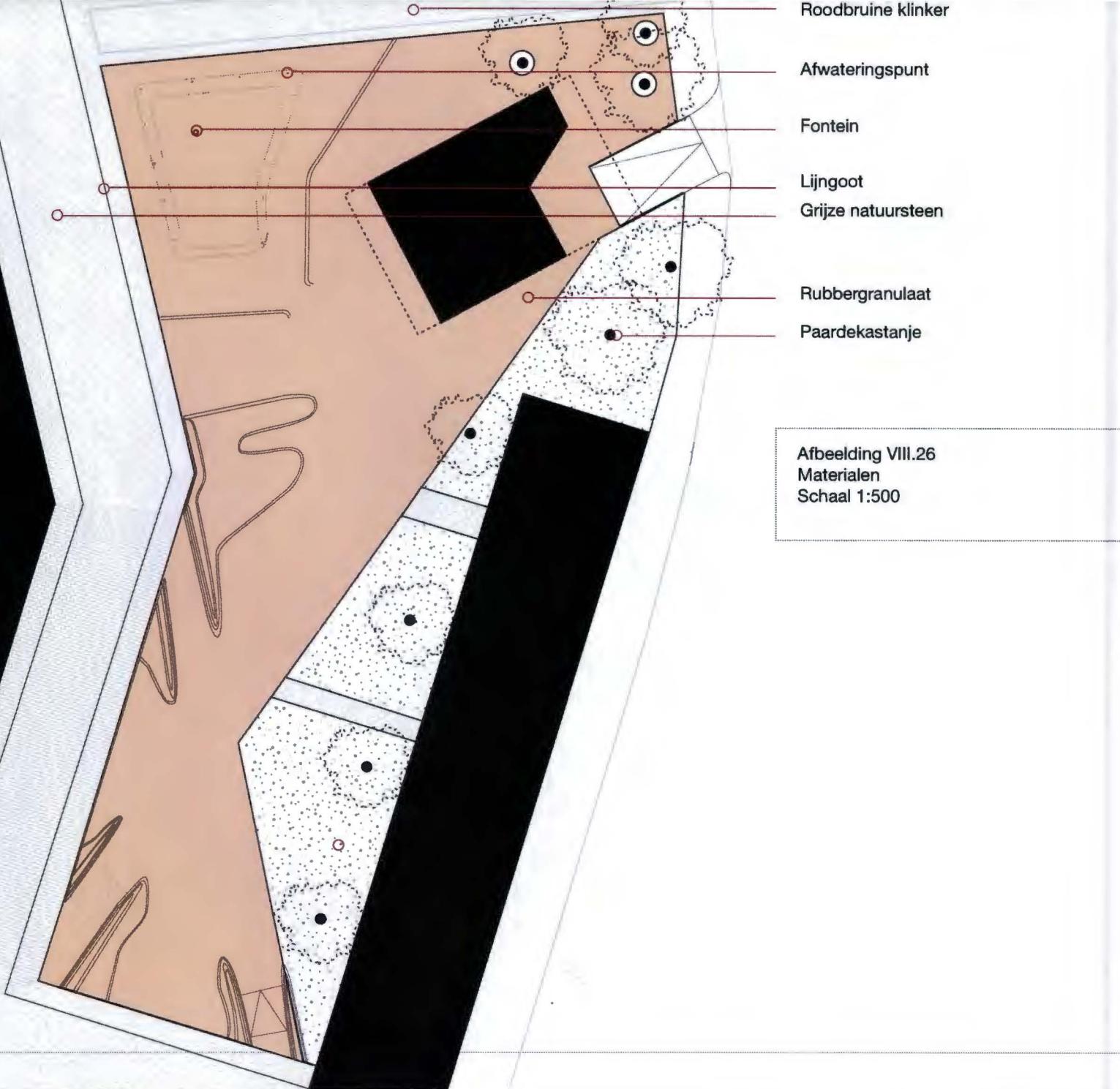
Door de abstracte vormen in het tapijt kunnen sommige ruimtes ook een alternatief gebruik toelaten. Zo zou de plaats waar zich normaliter het waterelement bevindt, wanneer leeg, ook als 'zaal' gebruikt kunnen worden voor wat er zich op het podium afspeelt. Zo kan de ruimte bijvoorbeeld als openluchtbioscoop gebruikt worden. Op deze manier kan bijvoorbeeld ook het grote object tegenover het museumcafé als klein podium gebruikt worden voor voordrachten of kleine optredens.

Afbeelding VIII.24
Impressie zitten aan de winkelstraat

Afbeelding VIII.25
Impressie beschut zitten

EVALUATIE

In de inleiding van deze studie is de volgende probleemstelling voorgelegd:

op welke manier kan het ontwerp van de fysieke ruimte bijdragen aan het functioneren van deze ruimte als liminal space?

In deze evaluatie worden de belangrijkste conclusies met betrekking tot deze probleemstelling omschreven. Vervolgens zullen een aantal aanbevelingen voor vervolgonderzoek gedaan worden.

Conclusies

Culturele uitwisseling in de stad vindt steeds moeilijker plaats doordat leefwerelden van verschillende culturele groepen steeds minder overlappen. Een oorzaak hiervan is het steeds meer samenvallen van de fysieke grens met de sociale of culturele grens. Dit betekent dus dat atmosferen vaker van elkaar gescheiden blijven. Liminal space is de ambiguë ruimte op de grens van atmosferen of domeinen, een plaats waar verschillende menselijke praktijken of activiteiten overlappen. Door deze overlapping kan op deze plaatsen culturele uitwisseling plaatsvinden.

Het gegeven dat atmosferen afhankelijk zijn van activiteiten betekent dat het tijd-aspect een grote rol speelt in het ontstaan van liminal space. De ruimte die functioneert als liminal space is een ruimte waar op verschillende momenten door verschillende activiteiten een claim wordt gelegd. In de casestudy in het centrum van Breda, waarin op zoek is gegaan naar liminal space, bleek al dat er geen directe ontwerprincipes voor liminal space zijn te formuleren. Ruimte kan slechts zo geïdentificeerd worden dat het kan functioneren als liminal space.

Het projectgebied van de ontwerpcase ligt al op het spanningsveld van drie atmosferen op de schaal van de binnenstad (winkel-, horeca- en cultuurcircuit) in het centrum van Breda. In de ontwerpcase is de foyer geïdentificeerd als een ruimte die medieert tussen deze atmosferen. Hierbij is gebruik gemaakt van de onbepaaldheid van het projectgebied, in termen van morfologie (tussen lint en campus). Het tapijt is het deel van de foyer dat onbepaald is in termen van

functie en vormeigenschappen. Deze onbepaaldheid zorgt er voor dat het tapijt niet vanzelfsprekend gekoppeld is aan de omliggende functies. Activiteiten uit de omringende functies en ruimtes kunnen echter wel in het tapijt overvloeden. Het tapijt wordt echter niet alleen gedeeld wordt door de verschillende aangrenzende functies, maar ook een ruimte waarin verschillende gebruikersstromen samen komen (het winkel-, horeca- en cultuurcircuit). Het tapijt is op deze manier geïnformeerd als ruimte die als liminal space zou kunnen functioneren.

De rol van de inrichting is hierin het ondersteunen van de ruimte. In de foyer betekende dit het concretiseren van de uitgangspunten uit het concept. De strategische beslissingen hebben echter geen betrekking op de inrichting, maar op de positionering van de ruimte.

Realisering

Als gekeken wordt naar de eigendomsverhoudingen in het gebied, dan is het de vraag hoe realistisch dit plan is. De volledige onbebouwde ruimte is in het bezit van een ontwikkelaar. In het bestaande concept-ontwerp voor het gebied worden zeer grote hoeveelheden winkeloppervlakte voorgesteld. Hiernaast is er ook een parkeerkelder van twee lagen over de gehele oppervlakte van het bestaande parkeerterrein geprojecteerd. Wanneer vastgehouden wordt aan deze oppervlakten zou dit vooral ten koste gaan van de collectieve woongebieden achter de Ginnekenstraat en de woningtypes in deze gebieden. Het hoeft niet per definitie te betekenen dat de stedenbouwkundige principes van de stadsfoyer overboord moeten. Ook zonder deze binnenmilieus zou het gebied op de voorgestelde manier kunnen functioneren.

Aanbevelingen

- In deze studie is het begrip stedelijke atmosfeer gedefinieerd aan de hand van Loflands domeindefinities. Het zou interessant zijn om te onderzoeken welke consequenties een andere invulling van het begrip stedelijk atmosfeer (bijvoorbeeld Burgers' stedelijke landschappen, Burgers 1999) zou hebben voor het theoretische raamwerk. Levert dit dan ook andere liminal spaces op in de casestudy? Functioneren deze ruimtes op hetzelfde schaalniveau?

- De casestudy is uitgevoerd in een binnenstedelijke omgeving. Het uitvoeren van de casestudy in een andere omgeving, bijvoorbeeld een buitenwijk of een perifeer voorzieningencentrum, zou inzicht geven in de manier waarop stedelijke atmosferen zich verhouden in dit soort gebieden. De resultaten van casestudies in verschillende soorten stadsdelen zouden dan ook vergeleken kunnen worden om te zien waar de meeste kansen liggen voor liminal space.

- In het ontwerp van het tapijt van de foyer is gebruik gemaakt van activiteitenscenario's. Deze scenario's zijn vooral gebaseerd op activiteiten die al in en rondom het projectgebied aanwezig zijn. In het geval van dit projectgebied heeft dit een plein opgeleverd dat functioneert op de schaal van het voetgangersgebied. Het zou interessant zijn om te onderzoeken wat het liminal space concept (ambiguité in ruimte) op zou leveren op andere plaatsen.

LITERATUURLIJST

- Boomkens, René. 1999. "Van de grote stad ging een onbestemde dreiging uit"
Hoe grootstedelijk is Nederland? In Van der Wouden, Ries. (red.)
De stad op straat; de openbare ruimte in perspectief. 63-80.
Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boomkens, René. 1998. *Een Drempelwerel: Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid.*
Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Burgers, Jack. 1999. Stedelijke landschappen: Over de openbare ruimte in de postindustriële stad. In Van der Wouden, Ries. (red.) *De stad op straat; de openbare ruimte in perspectief.* 127-148.
Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breda, Gemeente. 2009. *Collegebesluit Gebiedsontwikkeling Steenakker zuid.*
Niet gepubliceerd.
- Breda, Gemeente. 2002. Detailhandelsnota
Niet gepubliceerd.
- De Cauter, Lieven. 2005. *De capsulaire beschaving: Over de stad in het tijdperk van de angst.* Rotterdam: Nai Uitgevers.
- Doevendans, Kees. 2007. *Capita Selecta Stedelijk Domein.*
Reader, TU Eindhoven.
- Dovey, Kim. 1999. *Framing Spaces.*
London / New York: Routledge.
- Gadet, Jos. 1999. *Publieke ruimte, parochiale plekken en passantenopenbaarheid.* Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.

Gehl, Jan. 2006. *Life Between Buildings: Using Public Space*.
Kopenhagen: The Danish Architectural Press

Goffman, Erving. 1967. *Behaviour in Public Places*.
New York: The Free Press.

Hajer, Maarten & Arnold Reijndorp. 2001. *Op zoek naar nieuw publiek domein: Analyse en strategie*.
Rotterdam: NAI Uitgevers.

Lofland, Lyn H. 1973. *A World of Stranger: order and action in urban public space*.
New York: Basic Book Inc. Publishers

Lofland, Lyn H. 1998. *The Public Realm: Exploring the City's Quintessential Social Territory*.
New York: Aldine de Gruyter .

Ruimtelijk Planbureau. 2007. *De staat van de ruimte 2007: Nederland zien veranderen*.
Rotterdam: NAI Uitgevers.

Ruimtelijk Planbureau. 2007. *Winkelen in het Internettijdperk*.
Rotterdam: NAI Uitgevers.

Sennett, Richard. 1990. *Conscience of the Eye*.
New York / Londen: W.W. Norton & Company Ltd.

Shields, Rob. 1991. *Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity*.
London/ New York: Routledge.

Shields, Rob. 2003. *The virtual*.
London/ New York: Routledge.

Simmel, Georg. 2004. The Stranger. In Jenks, C. (red.) *Urban Culture: critical concepts in literary and cultural studies*. 73-80.
London / New York: Routledge

Strauss, Anselm L. 1976. *Images of the American city*.
New Jersey: Transaction Publishers.

Turner, Victor. 1967. *The forest of symbols: Aspects of Ndembu Ritual*.
Ithaca, NY: Cornell University Press.

Turner, Victor. 1982. *From Ritual to Theaters: The Human Seriousness of Play*.
New York: PAJ Publications.

Turner, Victor. 1995. *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*.
Hawthorne, NY: Aldine Transaction.

Visker, Rudi. 2007. *Lof der zichtbaarheid*.
Amsterdam: Uitgevrij SUN.

Whyte, William H. 2004. *The Social Life of Small Urban Spaces*.
New York: Project for Public Spaces.

Wortmann, Arthur. 2005. *De Theaters van Herman Hertzberger*.
Rotterdam: Uitgeverij 010.

Zukin, Sharon. 1993. *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*.
Berkeley / Los Angeles / Oxford: University of California Press

Zukin, Sharon. 2003. The Postmodern Debate over Urban Form. In Cuthbert, Alexander R. (red.) *Designing Cities: Critical Reading in Urban Design*, 45-55.
Malden / Oxford / Melbourne / Berlijn: Blackwell Publishers Ltd.

Verantwoording foto's en illustraties

p.65 www.livemaps.com 2009

p.88 AllesWirdGut, jaar onbekend, www.alleswirdgut.cc

p.91 Mightymightymatze, 2007, www.flickr.com

Andere foto's en illustraties Marcel Burg

Plankaart
Stadsfoyer Breda

Liminal Space
Het Molsterrein Breda als foyer voor de binnenstad

Schaal 1 : 1.000

N